

An isometric architectural drawing of a city block. The central focus is a large, complex building with multiple levels, terraces, and a central courtyard. This central building is surrounded by a dense grid of smaller, rectangular buildings of varying heights. The drawing is composed of simple black lines on a white background, creating a sense of depth and perspective. The overall layout suggests a planned urban environment with a central hub and surrounding residential or commercial blocks.

HET SUPER-DIVERSE BOUWBLOK

Rani Vandevælde

HET SUPER- DIVERSE BOUWBLOK

Rani Vandevelde

Promotoren: dr. ir.-arch. Luce Beeckmans,
prof. dr. ir.-arch. Maarten Van Den Driessche

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van
Master of Science in de ingenieurswetenschappen: architectuur
Academiejaar 2017-2018

Faculteit Ingenieurswetenschappen en Architectuur
Vakgroep Architectuur en Stedenbouw

“De auteur geeft de toelating deze masterscriptie voor consultatie en delen van deze scriptie te kopiëren voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit deze scriptie.”

Rani Vandavelde, augustus 2018

met dank

aan Luce Beeckmans, voor de vele bijzondere en verhelderende inzichten
aan Maarten Van Den Driessche, voor de inspiratie en de verfijning van de ontwerpopgave

aan Ann, voor de omzwervingen in de zoektocht naar de juiste woorden
aan Jeroen, voor de stille en uitbundige pauzes, voor zijn vaste hand
aan Mark, voor zijn kritische blik
aan Amélie en Elena, voor hun onuitputtelijk stroom aan vragen en hun verbeelding
aan Lucie, voor het kleine wonder

aan alle toevallige ontmoetingen in Antwerpen
aan alle familieleden en vrienden die mij zo fijn omringen

aan de voorbije vijf jaren

abstract

Via de verbeeldingskracht van architectuur wil deze scriptie inspelen op de nieuwe (stedelijke) realiteit die superdiversiteit vormt. Door beroep te doen op verbeelding kan ze een brug slaan met beeltenissen binnen verschillende culturen. Het thema van een gedeelde vormtaal wordt ingezet om diversiteit een plaats te geven in de stedelijke ruimte van Antwerpen.

De vormgeving van elementen in die stedelijke ruimte houdt altijd een vertaling in. Een voetpad, een zitbank of een toegang moeten steeds aan elementaire voorwaarden voldoen om gebruikt te worden. In de vertaling van wandelen, zitten en binnenkomen naar een concrete vorm zitten echter vrijheidsgraden. De vormgeving bepaalt een secundaire betekenisvolle laag die de primaire functionele laag aanvult: de uiterlijke vorm van het voetpad, de zitbank of de toegang initieert de associaties en sociale gebruiken die men ermee verbindt.

In de context van superdiversiteit staat de aanwezige vormtaal in de stad onder druk. De diverse stadsbewoners projecteren eigen praktijken en vertellingen op de tekens en symbolen in de publieke ruimte. Vooral de grens en de overgang tussen privé en publiek krijgen bijkomende betekenis. Deze ogenschijnlijk tegengestelde begrippen evolueren voortdurend en worden bovendien op basis van cultuurgebonden praktijken opnieuw geïnterpreteerd of aangevuld.

De programmatorische en symbolische noden van de diverse stadsbewoners worden door een scenario in Borgerhout *intra muros* geconcretiseerd en getest. Een ontwerpend onderzoek van de drempel op schaal van het stedelijk bouwblok adresseert de mogelijke spanningen tussen verschillende claims. Aan de binnenzijde van de bouwblokrand ontvouwt zich vaak een atypische configuratie van private eigendommen en restruimtes. Regelmatig worden deze laatste verder opgedeeld voor private doeleinden. Het ontwerp ontwikkelt een alternatief voor privatisering van deze waardevolle, ingesloten kavels. In burgerwijken heeft het potentieel van bouwblokprojecten zich door reconversieprojecten onderzocht al meermaals bewezen. De aan het oog onttrokken ruimte wordt stelselmatig (her)ontdekt. In wijken als Borgerhout *intra muros* met een alternatieve culturele, sociale en economische context daarentegen, blijft het bouwblok binnen het architecturaal discours onontgonnen terrein.

In deze scriptie wordt een vormtaal ontwikkeld als schakel tussen **superdiversiteit, culturele beeltenis** en het **ruimtelijk potentieel van het stedelijk bouwblok**.

abstract

This thesis aims to tackle the new (urban) reality of superdiversity by the imaginative means of architecture. By invoking a communal, essential meaning of the idea that is being represented, it carries the potential to bridge imaging practices in different cultures. The theme of a common pictorial language is being practiced in order to embed diversity in the urban space of Antwerp.

Shaping the elements of the urban environment is always a matter of translation. A footpath, a bench or an access always have to comply with elementary conditions in order to be used. But in applying the idea of walking, sitting and entering, there's room for creativity and interpretation. The design of the elements covers the functional layer with a secondary meaningful layer: the physical shape and appearance of the footpath, the bench or the access initiates the possible associations and social customs one connects with it.

Because of superdiversity, the present formal language in cities like Antwerp is under pressure. The diverse city dwellers project their own practices and narrations on the signs and symbols in public space. Especially the boundaries and the transition of private and public spheres get additional meaning. These seemingly oppositional notions evolve constantly and get reinterpreted or complemented based on culture coded practices.

A scenario in Borgerhout *intra muros* concretises and tests both the programmatic and the symbolic needs of the diverse city dwellers. The design research of the threshold at building block's scale addresses the possible tensions between different claims. An atypical configuration of private properties and residual spaces is often found at the inside of the building block. In many urban renewal projects, these marginal spaces are further fractionated for private purposes. The design within this thesis develops an alternative for privatisation of this valuable, concealed parcels. Renewal projects at scale of the urban building block have repeatedly proven their worth in middleclass neighbourhoods. The hidden parcels and structures are systematically being (re)discovered. However, in neighbourhoods like Borgerhout *intra muros* with an alternative cultural, social and economic context, the building block remains unexplored territory in architectural discourse.

Within the range of this thesis, an imaginative language is being developed as link between urban **superdiversity**, **cultural portraying** and the **spatial potential of the building block**.

I. INLEIDING

13

superdiversiteit in de stad ruimtelijk bekeken

16

II. ANALYSE

19

superdiversiteit in de literatuur

20

Antwerpen als superdiverse stad

24

sleutelrol van de lokale gemeenschap

26

CIJFERS: gemeente Borgerhout

30

CASUS 1: het Keerpunt

31

CASUS 2: het Vinçottepark

34

CASUS 3: het Koxplein

36

impact van superdiversiteit op wijkniveau

37

cruciale spelers onder druk

40

RUP 2060 als ruimtelijke aanpak voor de superdiverse stad

41

nood aan opschaling

45

keuze voor het bouwblok als ontwerpschaal

46

porositeit als zelfgenererende eigenschap van het bouwblok

49

III. AMBITIE

51

architectuur als drager van (be)teken(i)s

52

BEELD 1: Philip Aguirre y Otegui

56

BEELD 2: sluier & schelp

57

BEELD 3: vergeten gebruiksarchitectuur

58

BEELD 4: monument en detail

60

BEELD 5: Kait Workshop

61

BEELD 6: Petra Blaisse

62

BEELD 7: portico & gebaar

64

BEELD 8: ontwerp van een wijkmoskee

66

<u>V. ONTWERPEND ONDERZOEK</u>	69
twee poorten	70
verkenning van de site	72
drie systemen	74
programma	77
drempels	85
elementen	93
<u>V. CONCLUSIE</u>	101
de beeldende kracht van architectuur als motor	102
<u>VI. BIBLIOGRAFIE & BRONVERMELDING</u>	107

I. INLEIDING

Michel de Certeau sees immigrants as “pioneers of a civilization founded on the mixing of cultures” and elaborates on their role to redefine familiar landmarks and enforce new codes. Operating within “systems of translations,” not only do immigrants adapt to their settings, but they also transform them according to their own needs and goals.” (Çelik, 1998)

super- diversiteit in de stad ruimtelijk bekeken

Superdiversiteit brengt nieuwe uitdagingen binnen in de Europese steden. De verschuivingen in identiteit van de stadsbewoners en de zichtbaarheid hiervan, werpen nieuwe opgaves en vraagstukken op. Meer dan eens ervaart het stedelijke beleid moeilijkheden om actief te investeren in de uitdagingen die deze opgaves opwerpen. Migratie brengt immers bijkomende gelaagdheid en complexiteit met zich mee. Vanuit verschillende invalshoeken hebben ettelijke publicaties de afgelopen twintig jaar, een poging gedaan deze te ontrafelen. De wetenschappelijke onderzoeken fungeren als opstap binnen het thema superdiversiteit. Ze verkennen de zichtbare voorkant en de verborgen achterkant van nieuwe gebruikspatronen en betekenissen die migranten met zich meebrengen. Vanuit een sociologische invalshoek enten de onderzoeken zich voornamelijk op programmatie en gaan ze vaak voorbij aan de fysieke markeringen, tekens of symbolen, eigen aan de gelaagde identiteiten van de superdiverse stad. De ruimtelijke impact van migratie op de bestaande Europese stad werd reeds door enkele bronnen geadresseerd maar kan worden verrijkt met een centralere focus op architectuur.

Het beeldende van architectuur spreekt een taal met emotionele inhoud (Strauven, 1994), die betekenis binnenbrengt via tekens en symbolen. Via de lokale context van de wijk Borgerhout *intra muros* wordt deze potentiële kracht van architectuur in de context van superdiversiteit, verder uitgediept. Na een sociaal-ruimtelijke verkenning van de wijk spitst het onderzoek zich toe op een concrete site, waar architectuur wordt ingezet als drager van sociale betekenis, symboliek en poëzie. Het ontwerp ontleedt culturele kwesties als water, de tuin, het lichaam,... en ontlaadt de daaraan inherente spanningen via een vormtaal waarop meerdere culturen aanspraak kunnen maken. De gedeelde identificatie geldt als erkenning van een superdiverse bevolkingsgroep, die in eenzelfde stedelijke ruimte samenkomt en er contact mee maakt. Hoewel abstracties van herkenbare tekens, is de ingebrachte architectuur allesbehalve levensvreemd. De ontwikkelde vormtaal ontdoet symboliek van haar culturele laag om te refereren naar haar meer essentiële betekenissen.

Het ontwerpend onderzoek is een experiment. Het wil vanuit haar verbeeldend vermogen manieren bedenken waarop er zinvol kan worden omgegaan met het veranderde profiel van de stedeling en het stedelijk landschap. Het wil voorwaarden scheppen om de betekenissen die migratie binnenbrengt, ook ruimtelijk te adresseren. Het wil superdiversiteit een plaats geven en voorstellen als gelegenheid voor de stad.

De site is een opgeschaald bouwblok, grenzend aan de hoofdbaan van Borgerhout *intra muros*. Het verknoopt zowel programmatorische als symbolische noden van de wijk met het ruimtelijke potentieel van het bouwblok, dat in de literatuur en praktijk wordt (her) ontdekt. Aan de binnenkant van het bouwblok kan er waardevolle ruimte gerecupereerd worden, die zowel private als publieke betekenis kan krijgen. Het ontwerp binnen deze scriptie zet in op een publieke aanspraak. Het programmeren van de binnenrand activeert een bestaand binnengebied, dat wordt opgespannen als ‘buitenkamer’.

Hoewel het bouwblok veel kan opnemen, kunnen er spanningen of conflict ontstaan door de uiteenlopende activiteiten die er tegelijk plaatsvinden. De drempel wordt ingezet als mediator van deze verschillende claims en regimes en organiseert zo de gedeelde ‘buitenkamer’. De drempel, verbonden met culturele betekenis, en de vormtaal, zich ontplooiend via tekens en symbolen, vormen de twee speerpunten van het ontwerp.

Bij wijze van conclusie wordt het ontwikkelde ontwerprecept getoetst aan de bestaande literatuur en wordt er verwezen naar mogelijke pistes voor verder onderzoek.

II. ANALYSE

super- diversiteit in de literatuur

Het ontwerpend onderzoek brengt allerlei vormen van kennis samen, gaande van bestaande literatuur over het thema, tot referentiebeelden, tot persoonlijke ervaringen en getuigenissen in de wijk zelf. De projecten of intenties die hun weerklink vinden in het ontwerp, worden na de analyse besproken. Eerst en vooral moet het onderzoek geaard worden in een academisch discours dat sinds enkele decennia in snel tempo opgang maakt.

Geldof bevestigt in zijn boek *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert* (2003) de fundamentele impact van migratie op onze samenleving. Leven in de stad vandaag de dag, is volgens hem leven in superdiversiteit. In zijn publicatie erkent hij de onzekerheid en spanning die gepaard gaan met het inbrengen van taal, betekenissen en gebruiken door migranten, eigen aan een cultuur die niet de onze is. Hoewel we er al volop deel van uitmaken, blijft diversiteit een zekere weerstand of zelfs dreiging oproepen.

Ook het suburbane gebied wordt geleidelijk aan gekleurd door het historisch proces van migratie, maar het zijn overwegend de stedelijke centra die in snel tempo heterogener worden. Sinds enkele jaren kan het model van een allochtone minderheid en een dominante, autochtone meerderheid niet meer toegepast worden op Europese steden. Migratie heeft de demografische (stedelijke) verhoudingen herijkt. Na Brussel evolueert ook Antwerpen naar een stad waarin diverse minderheidsgroepen samen de dominante groep voorbijsteken. Kleur wordt steeds zichtbaarder, gevoed door een 'migratiecrisis' die - ondanks krampachtige pogingen van Europese overheden om migratie af te remmen - niet te beteugelen lijkt. Het onderzoek van Ico Maly (*Superdiversiteit in Oostende*, 2014) toont aan dat de zichtbaarheid van de superdiverse maatschappij niet enkel in grootsteden toeneemt: ook in minder grote steden als Oostende is superdiversiteit een beleefde realiteit geworden. Het is een van de vele steden die 'leeft op het ritme van de globalisering' (Maly, 2014, 5).

De verschillende (culturele) minderheidsgroepen die geleidelijk aan de boventoon vormen in steden als Antwerpen, zijn niet homogeen. Naast verschillende achtergronden, culturen en drijfveren - die bovendien voortdurend fluctueren - ontstaat de complexiteit in het profiel van de migrant al vaak voor hij zich vestigt in de stad. Immigratie is zelden een rechtstreekse beweging van thuisland naar gastland: het vertrek opent een diasporisch netwerk dat nationale grenzen overstijgt. Van zodra de migranten effectief gevestigd zijn in de stad, onderhouden ze vaak internationale contacten die hun identiteit mee vormen. Daarnaast ontstaan ter plaatse nog eens mengvormen en kruisbestuivingen die verschillen verder kunnen ontmantelen of zelfs teniet doen. Diversiteit zelf is zo de afgelopen

jaren meer en meer gediversifieerd. Om deze nieuwe realiteit taalkundig te vatten, is in literair onderzoek de term ‘superdiversiteit’ geïntroduceerd.

De complexe veelzijdigheid van superdiversiteit gaat voorbij aan ‘de multiculturele samenleving’, een model dat sterk bekritiseerd werd de afgelopen jaren. Het multiculturalisme bleek moeilijk stand te kunnen houden door een toenemende complexiteit binnen de verschillende culturen. Ze zijn dynamisch en interageren met nieuwe omgevingen. Er ontstaat een wisselwerking, waarbij niet enkel de ‘vreemde’ cultuur transformeert, maar ook de eigen cultuur wordt beïnvloed.

De superdiverse realiteit wordt in deze context meer en meer gezien als bedreiging voor sociale cohesie en als ondermijning van een gemeenschappelijk gevoel van identiteit. Nationale overheden hebben het pluralisme stelselmatig vervangen door termen als ‘assimilatie’ en ‘integratie’, met de eigen cultuur als ijkpunt. Verschil en differentiatie worden binnen dit beleidsmodel veeleer genegeerd. In de plaats daarvan wordt eenheid benadrukt, een beeld dat sterk contrasteert met de hedendaagse stedelijke realiteit. Ico Maly beschrijft in *Superdiversiteit in Oostende* (2014) de discrepantie tussen een beleidsmodel gericht op assimilatie en de effectieve integratie in de bestaande superdiverse samenleving. Superdiversiteit is volgens hem niet enkel “meer” diversiteit, het is een kwalitatief “andere” diversiteit, met verschoven politieke en sociale aspecten. Blommaert spreekt in de inleiding van *Superdiversiteit in Oostende* van een ‘hiërarchisch gelaagde samenleving die niet enkel door talloze en diepe verschillen tussen mensen worden gekenmerkt, maar meer nog door een complex geheel van ongelijkheden’. Maly besluit dan ook dat de snel veranderende maatschappij in praktijk, in schril contrast staat met de manieren waarop we over onze samenleving nadenken en waarop we ze besturen.

De economische diversiteit en de wereldwinkels die migranten meebrengen wordt door de meeste Belgen gezien als een meerwaarde. In die zin wordt diversiteit ‘geconsumeerd’ (Oosterlynck et al., 2017). De geografisch brede verspreiding van migratie verloopt geleidelijk aan en het merendeel van de Belgische bevolking woont nog steeds in homogene buurten. De confrontatie met diversiteit in publieke ruimtes is daarnaast meestal oppervlakkig en kortstondig. Voor de meeste Belgen is contact met superdiversiteit een keuze waarvan ook afstand gedaan kan worden. Zonder direct contact en/of effectief gedeelde plekken in de stad bestaat het risico dat de afstand tussen stadsbewoners – en meer algemeen Belgen – en nieuwkomers toeneemt. Daardoor maakt men zich meer en meer los van identificatie met de ander en kunnen er spanningen ontstaan.

Bovendien, en dat is een belangrijke evolutie, is migratie een sterk gemediatiseerd thema geworden, met een niet te onderschatten invloed op (en wisselwerking met) politieke agenda's, nationale beeldvorming en intermenselijke verhoudingen. Het beeld van 'de andere' wordt via de media gevormd, vaak zonder dat er effectief interactie mee gepaard gaat. Ongeveer elk project of berichtgeving rond diversiteit wordt op die manier beladen. Het feit dat dit thema erg gevoelig ligt getuigt van een gebroken solidariteit die gevoed wordt door allerlei geconstrueerde angsten en onzekerheden: migratie krijgt de connotatie van bedreiging, voor de sociale zekerheid, voor identiteit.

Stephen Cairns schetst in *Drifting: Architecture and Migrancy* (2003) een belangrijke koppeling naar de ruimtelijke manifestatie van migratie in het bestaande stedelijke landschap. Hij nuanceert de ogenschijnlijke tegenstelling tussen het bestendige en duurzame bouwen tegenover het tijdelijke en mobiele onderweg zijn van migranten. In tegenstelling tot nomaden zijn migranten net gericht op stabiliteit en land, zo stelt hij. Daarnaast maakt Cairns een waardevol onderscheid binnen architectuur op basis van de agency van migranten in de vormgeving van hun eigen leefmilieu. Zonder noodzakelijk te leiden tot permanente aanpassingen, tekenen ze mee de contouren van het stedelijke leven. Zıçek bespreekt deze tijdelijke claims in *Cultural Intersections: Re-visioning Architecture and the City in the Twentieth Century* (1998) en geeft hierbij het voorbeeld van een Algerijns koppel dat trouwt in de straten van Parijs. Het feestgebeuren kleurt de straat zonder ze actief te transformeren. De toe-eigening laat geen blijvende sporen na, maar vormt een extra laag op het gebruik en de betekenis van de publieke ruimte.

Mogelijke transformatie van de bestaande bebouwing en tijdelijke activiteiten vormen belangrijke insteken tot het (ruimtelijk) begrijpen van betekenissen ingebracht door migratie. De initiële culturele betekenis van tekens in de stad wordt bedekt met nieuwe associaties en gebruiken. De vormgeving speelt hierbij een belangrijke rol, omdat ze mee de mate waarin migranten eigen betekenis kunnen projecteren op hun nieuwe leefomgeving bepaalt. De stedelijke ruimte krijgt meer complexiteit en diepgang door de verschillende soorten symboliek. Ondanks het feit dat de academische bronnen wijzen op de noodzaak om superdiversiteit te erkennen als hedendaagse realiteit, expliciteren ze niet dat architectuur hiertoe een mogelijkheid biedt. Nochtans kan ruimtelijke vormgeving een waardevolle drager zijn van betekenissen en een waardevolle organisator van verschillende claims. Ze kan via verbeelding een brug slaan met beeltenissen binnen verschillende culturen.

De masterproef van Sarah de Velde en Marije Vanden Eynde (*Verblijf in de Transitstad*, 2017) vormt een erg belangrijke inspiratiebron voor het ontwerpend onderzoek. De auteurs behandelen de maatschappelijke urgentie van de vluchtelingencrisis als breed vraagstuk voor de stad, waarbij ook belangen van andere mobiele stedelingen worden geadresseerd. In hun scenario's gaan ze op zoek naar vormen van permanente tijdelijkheid, die als motor dienen voor nieuwe configuraties van collectiviteit. Hun focus op transitwonen gaat steeds gepaard met sociaal programma dat verbindend werkt en nieuwkomers wil inschrijven in een bestaand sociaal weefsel. Het belang van deze zogenaamd secundaire ruimtes in de stad waar diversiteit wordt ontmoet en bemiddeld, wordt overgenomen en ingezet als hoofdprogrammatie van dit ontwerpend onderzoek. Daarnaast wordt er in één van hun ontwerpscenario's verwezen naar een stedelijke cultuur van fonteinën waar ontmoeting rond ontstaat. Het water duidt hierbij een centraliteit aan, die sociale betekenissen en gebruiken doet ontstaan. Binnen dit sociaal ontwerp wordt de gevoeligheid voor symboliek en culturele kwesties die vastzitten op ruimtelijke vormen als thema geherformuleerd en uitgediept.

Antwerpen als super- diverse stad

In enkele districten van de stad Antwerpen, vormt de uitgebouwde superdiverse infrastructuur een rijk geschakeerd landschap. De wereld lijkt wel erg klein in buurten als Deurne-Noord of langs de Turnhoutsebaan in Borgerhout, waar niet alleen stadsbewoners met migratie-achtergrond hun producten vinden, maar ook autochtone Antwerpenaren hun inkopen doen. De internationale havenstad heeft dit jaar net geen vijftig procent bewoners met vreemde origine, een belangrijk ijkpunt dat Brussel al eerder bereikte. Het sociologische onderzoek *Divercities: Dealing with Urban Diversity - The Case of Antwerp* (Oosterlynck et al., 2017) buigt zich over de problematieken die de stad ervaart in het omgaan met die diversiteit en vormt een belangrijke opstap naar een ruimtelijke vertaling.

Het *Divercities*-project werd opgestart in veertien Europese steden die geconfronteerd worden met een toenemende diversiteit. Het onderzoek wil manieren verkennen waarop steden net kunnen profiteren van deze diversiteit, ondanks de talrijke uitdagingen die stedelijke beleidsmakers en instellingen ondervinden om aan de noden van een steeds veranderende bevolking tegemoet te komen. Diversiteit wordt benaderd als kans: als mogelijke stimulans voor de economie en als pluspunt voor creativiteit en innovatie. De vergaarde informatie wordt ingezet als hefboom om stedelijke beleidsagenda's mee vorm te geven. Het onderzoek in Antwerpen werd gevoerd door het onderzoeksteam OASeS binnen het Departement Sociologie aan de Universiteit Antwerpen. Het focust zich op drie van de meest diverse buurten binnen de stad: Antwerpen-Noord, Deurne-Noord en Borgerhout *intra muros*.

Omdat ze eeuwenlang een etnisch en cultureel diverse bevolking heeft gehad, is het historisch proces van migratie een erg zichtbare realiteit geworden in de stad. De vijftig procent bevolking met migratieachtergrond waar Antwerpen op afstevent, is echter niet gelijkmatig verdeeld over de stad. Er is een zekere ruimtelijke specialisatie ontstaan, waarbij bepaalde stadsdelen wat betreft bewonersprofiel een grotere diversiteit kennen en andere dan weer homogener zijn. In tegenstelling tot sociale segregatie, is de ruimtelijke segregatie van mensen met gelijkaardige noden en leefstijlen niet noodzakelijk een slechte zaak voor de stad. Faciliteiten kunnen immers gericht worden ingezet. Naast onderwijs, de aanwezigheid van sociale netwerken en een vaak deels informele arbeidsmarkt kunnen deze voorzieningen instaan voor sociale mobiliteit in de wijk: idealiter ontstaat er doorstroom, zowel geografisch als socio-cultureel. Een cruciaal facet van de zogenaamde aankomstwijk is de permanente tijdelijkheid, waarbij het merendeel van de nieuwkomers kan doorstromen naar andere wijken.

Deze belangrijke rol van de aankomstwijk binnen het stedelijk systeem, heeft echter nood aan een doorgedreven investeringsbeleid:

“...zonder overheidssteun, is de kans reëel dat voor vele nieuwkomers de toegang tot sociale rechten geblokkeerd blijft en zulke wijken eerder vergaarplaatsen worden van de uitgestoten in de samenleving dan goed werkende sociale liften.”

(Meeus & Schillebeeckx, 2014)

Binnen het *Divercities*-project wordt de rol van het stedelijk beleid en de bestuursmaatregelen, genomen om sociale en economische vooruitgang in het kader van diversiteit te stimuleren, kritisch geanalyseerd. Antwerpen ondervindt ‘structurele moeilijkheden in het realiseren van haar potentieel als diverse stad’, zo concludeert het onderzoek (Oosterlynck et al., 2017).

Ondanks het voordeel dat ruimtelijke concentratie van hulpdiensten biedt, blijkt de aankomstwijk meer dan eens niet laagdrempelig genoeg. Er zijn treden tekort: hulpverlening bereikt niet alle lagen van de (instromende) bevolking. Sociale mobiliteit komt zo in het gedrang. Bovendien speelt een moeilijke toegang tot andere buurten in de stad mee, door een hoge financiële drempel en discriminatie in praktijk. Het integratiebeleid moet bijgevolg niet enkel focussen op een wezenlijk dienstennetwerk in de ‘kantelende wijken’, maar ook de mogelijke doorstroom naar andere wijken faciliteren. Daarbij is een positieve benadering van stedelijke diversiteit in het algemeen de grootste uitdaging (Oosterlynck et al., 2017).

sleutelrol **van de lokale** **gemeenschap**

De laatste decennia vestigen ook andere bevolkingsgroepen met dezelfde wensen en noden zich in de zogenaamde concentratiewijken. Goedkope huisvesting, een dynamische economie en een centrale ligging in de stad, maken de aankomstwijk ook aantrekkelijk voor jonge verdieners, creatievelingen of mensen die in (kans)armoede leven. Deze groepen maken ook allen deel uit van de diversiteit, en dragen bij aan een verhoogde complexiteit van de buurt. De concentratiewijken zijn product van financieel-ruimtelijke factoren: een goedkoop woonpatrimonium vormt een eerste landingsplaats voor nieuwkomers of jonge verdieners. Ze zijn product van economische factoren: een vaak informele arbeidsmarkt helpt nieuwkomers of mensen die leven in (kans)armoede aan werk. Maar ze zijn ook product van sociale voorkeur: enerzijds stadsbewoners die geloven in het potentieel van de wijk en anderzijds kettingmigratie vormen stuwende krachten van de concentratiewijk. Een parallel kan getrokken worden met de studentenwijk: net zoals deze een veilige haven vormt voor scholieren om de stad verder te ontdekken, is de aankomstwijk een vertrekpunt voor sociale mobiliteit (Oosterlynck, 2017).

De directe leefomgeving blijkt paradoxaal genoeg belangrijker te worden in de context van een steeds toenemende mobiliteit. In een globale wereld sterft het lokale niet (Lefebvre, 1991). Het brengt de bevreemdend grote wereld terug op schaal van de mens, die zijn omgeving leefbaar maakt door contact te leggen: hij verbindt zich met zijn omgeving en met de mensen in die directe nabijheid. Dat contact krijgt bijkomende uitdagingen in een superdiverse wijk, zeker in een dichtbevolkte wijk als Borgerhout *intra muros* waar zowel de private als de publieke ruimte onder druk staan.

De grote doorstroom zorgt voor een matige toe-eigening en een gebrek aan duurzame investeringen van private panden. De diversiteit in achtergrond, cultuur maar ook taal zorgt bovendien voor extra drempels om contact te leggen tussen mensen. Binnen een minderheidsgroep bestaat er dan weer vaak een sterkere cohesie, men wordt er verbonden door verschillende organisaties of faciliteiten in de wijk. Voorbeelden hiervan zijn zogenaamde 'schuilmoskeeën' die een plaats krijgen in de bestaande bebouwing, geloofs-geïnspireerde hulporganisaties, non-profitorganisaties als Moeders Voor Moeders, jeugdverenigingen, enzovoort. Deze gemeenschappen overlappen soms, maar meestal bestaat er weinig wisselwerking tussen de verschillende minderheidsgroepen onderling. De heterogeniteit en doorstroom in de wijk leiden tot lokale uitdagingen om sociale cohesie te verzekeren.

Door lokale activiteiten te organiseren, kan er verbondenheid en solidariteit ontstaan tussen mensen die sterk verschillen in achtergrond. Zo werd door het bundelen van vrijwill-

lige krachten in Borgerhout het theaterhuis De Roma gerenoveerd, of werd het Vinçotepark heraangelegd door een gezamenlijke vraag naar meer kwaliteitsvol groen in de wijk. Een kwaliteitsvolle leefomgeving ligt meer en meer in handen van de burger, die via bottom-up initiatieven de zich terugtrekkende staat probeert tegemoet te komen. Ook tijdelijke voorbeelden zijn te vinden in de wijk: plaatselijke rommelmarkten, maandelijks straatfeesten of jaarlijkse gezamenlijke lenteschoonmaak. Het zijn evenementen die nadrukkelijk inspelen op de straat of op de wijk als spil van sociaal contact. Daarnaast spelen ook dagdagelijkse activiteiten een cruciale rol in de samenhang van de wijk. Bij schoolpoorten ontstaan er spontane, tijdelijke gemeenschappen door de gedeelde zorg van ouders. In deze verschillende vormen van gedeelde activiteit, zit de kans tot solidariteit in diversiteit geborgen (Oosterlynck & Schuermans, 2013). Deze verbondenheid overschrijdt (tijdelijk) conventionele grenzen en zit vast op plekken of faciliteiten waar meerdere socio-economische of culturele groepen gebruik van maken. De wil om verantwoordelijkheid op te nemen voor een gedeelde plek in de stad is hierbij voldoende: er is geen consensus nodig over gedeelde waarden en normen (Oosterlynck & Schuermans, 2013). De concrete praktijken zorgen voor contact en onderhandeling met diversiteit en vormen dan ook een belangrijk aanknopingspunt om de beleving en kansen van superdiversiteit te begrijpen.

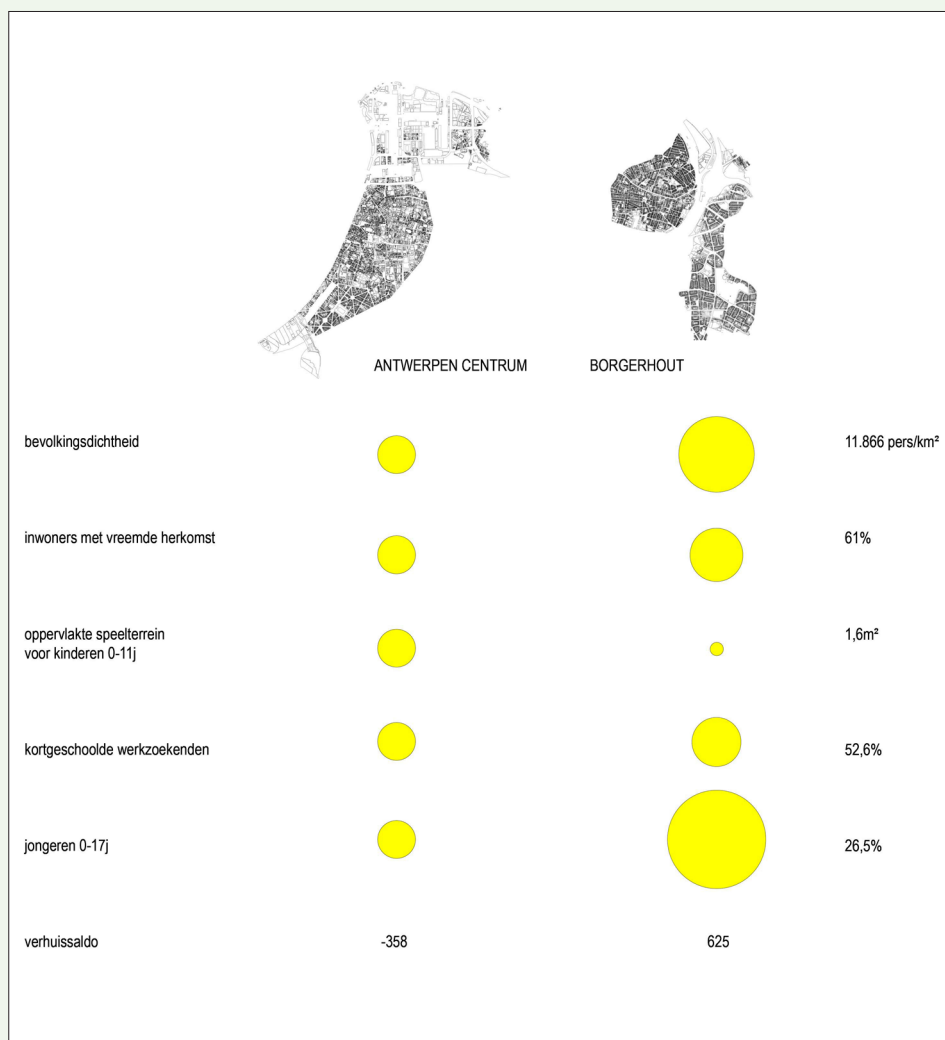
De analyse wordt geconcretiseerd door in te zoomen op een lokale context binnen de stad Antwerpen. Er worden enkele casussen uit de wijk Borgerhout *intra muros* voorgesteld.

Ze zijn telkens een bundeling van krachten en getuigen van de voordelen maar ook spanningen die deze samenwerkingen te weeg brengen.

CIJFERS.

gemeente

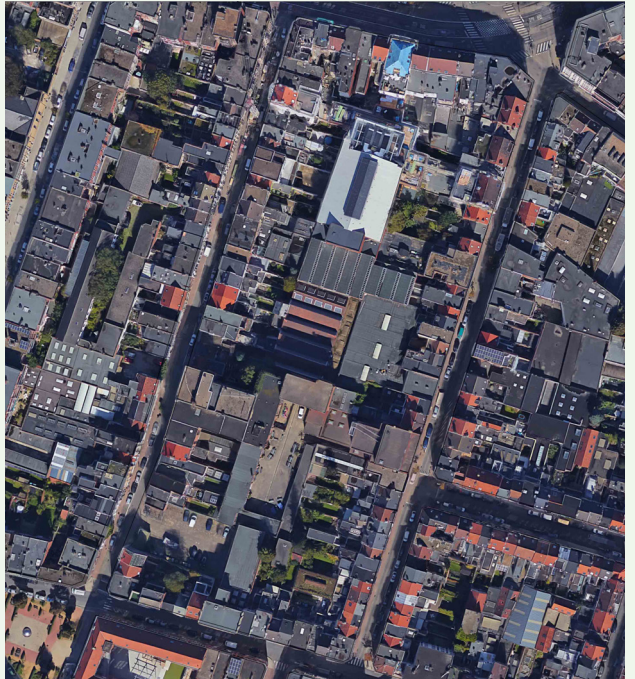
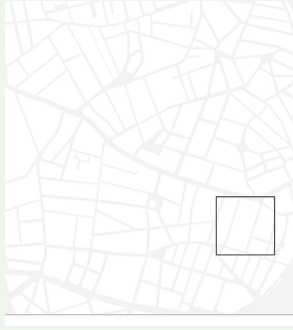
Borgerhout

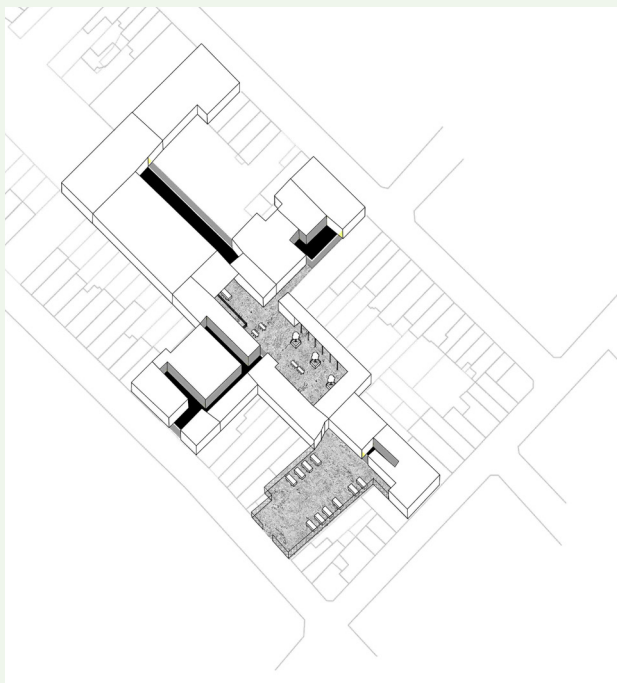
De bevolkingsdichtheid in Borgerhout lag in 2017 op 11.840p/km². In Antwerpen Centrum was dit 6.060p/km². Er wonen 2,5 keer zoveel jongeren in de gemeente Borgerhout dan referentie Antwerpen centrum. Meer dan de helft van de werkzoekende inwoners is kortgeschoold. Meer dan 60% van de inwoners in Borgerhout heeft een migratie-achtergrond. Het verhuissaldo lag in 2016 op -360, tegenover een positief saldo van +625 voor het centrum van Antwerpen. Dit zijn cijfers voor Borgerhout als district. Er wordt bijgevolg geen onderscheid gemaakt tussen Borgerhout *intra muros* en Borgerhout *extra muros*, hoewel de twee wijken onderling erg verschillen in gemiddeld socio-economisch bewonersprofiel. Het is dan ook aannemelijk dat deze cijfers die van toepassing zijn voor de gehele gemeente, nog sterk verschillen van die voor de wijk Borgerhout *intra muros*. Een gedetailleerder onderzoek kan dit aanwijzen.

CASUS 1.

het Keerpunt

De Brede School Het Keerpunt is een verzameling van dertien sociaal-culturele en onderwijsgerelateerde organisaties. Het complex is organisch gegroeid vanuit de sociale noden van de wijk en heeft zich in de loop der jaren zowel ruimtelijk als qua partners uitgebreid. De eerste directeur stelde in de jaren tachtig een hoge nood aan praktische opleidingen vast bij de gemiddelde scholier. Hierop werd gereageerd met een breder aanbod en bijkomende investeringen in de infrastructuur van de school. Vervolgens werd er een kinderopvang binnen de schoolmuren ingericht voor de vele ouders in de buurt die zich wilden bijscholen. De kinderopvang doet daarnaast dienst als stageplaats voor leerlingen van het deeltijds onderwijs kinderzorg. Het Kopspel heeft een atelier binnen het Keerpunt: als werkervaringsproject voert het met studenten opdrachten uit voor de cultuursector in heel Vlaanderen. Verder werden organisaties als Integratie en Inburgering Antwerpen, een muziekatelier voor kinderen en volwassenen, de Federatie van Marokkaanse Vereni

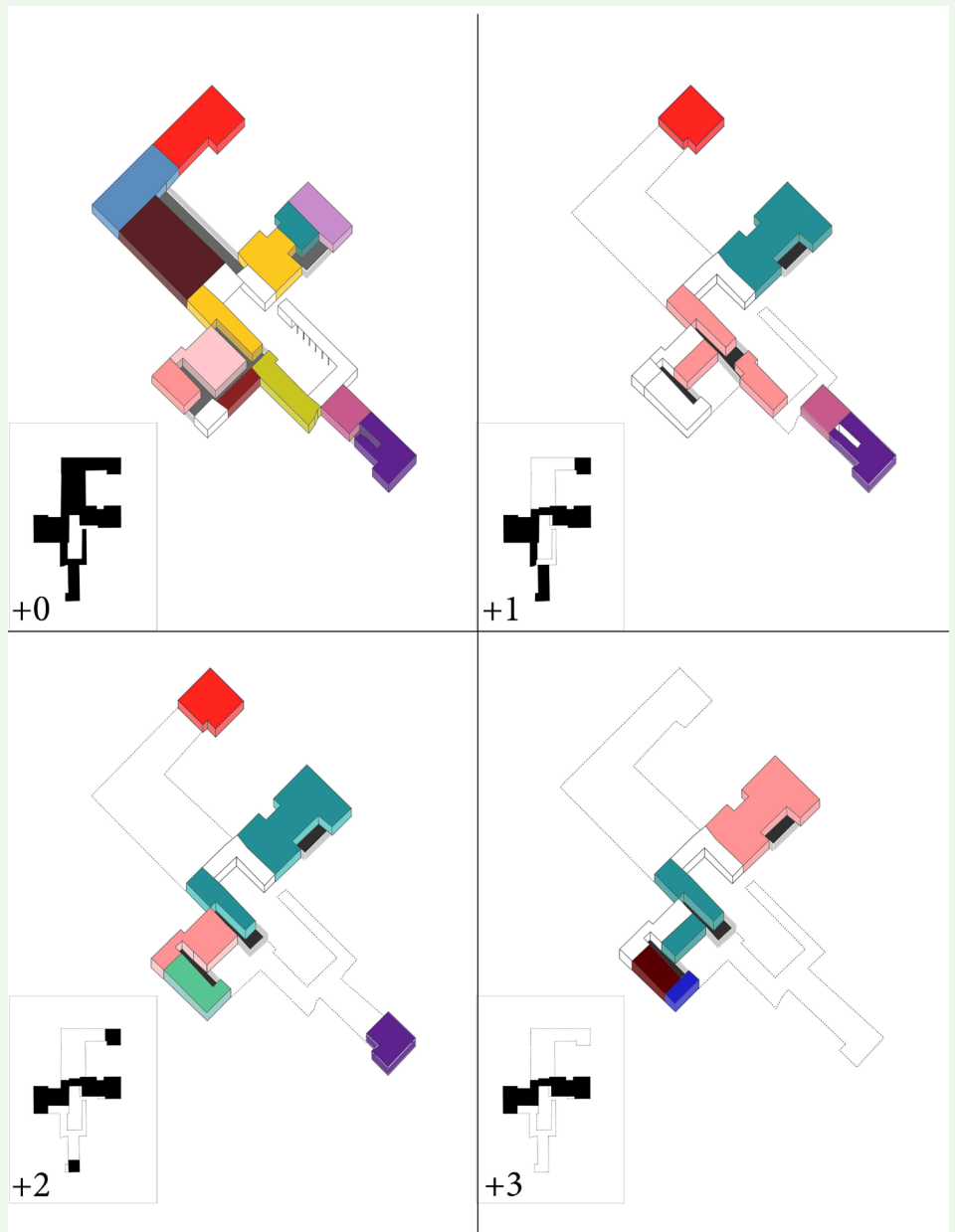

invulling van de twee pleintjes binnen het complex

De Brede School Het Keerpunt is een verzameling van dertien sociaal-culturele en onderwijsgerelateerde organisaties. Het complex is organisch gegroeid vanuit de sociale noden van de wijk en heeft zich in de loop der jaren zowel ruimtelijk als qua partners uitgebreid. De eerste directeur stelde in de jaren tachtig een hoge nood aan praktische opleidingen vast bij de gemiddelde scholier. Hierop werd gereageerd met een breder aanbod en bijkomende investeringen in de infrastructuur van de school. Vervolgens werd er een kinderopvang binnen de schoolmuren ingericht voor de vele ouders in de buurt die zich wilden bijscholen. De kinderopvang doet daarnaast dienst als stageplaats voor leerlingen van het deeltijds onderwijs kinderzorg. Het Kopspeel heeft een atelier binnen het Keerpunt: als werkervaringsproject voert het met studenten opdrachten uit voor de cultuursector in heel Vlaanderen. Verder werden organisaties als Integratie en Inburgering Antwerpen, een muziekatelier voor kinderen en volwassenen, de Federatie van Marokkaanse Verenigingen, de Federation of Anglophone Africans in Belgium (FAAB) en de Eglise de Plein Reveil verwelkomd. De school biedt door haar inpassing en werking in de wijk een geconcentreerde plek van kansen.

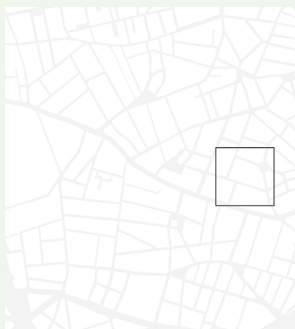
De school is een dynamisch geheel waarbij de partners regelmatig veranderen en verhuizen binnen het complex. De centrale administratie van het Centrum voor Leren en Werken Het Keerpunt stelt bovendien polyvalente ruimtes open binnen en buiten de school.

Zo worden er 's avonds lokalen verhuurd aan zowel eigen partners als aan andere organisaties in de wijk. De speelplaats wordt gedeeld met de Iqra school in de buurt. Het plein aan de binnenkant van het bouwblok wordt ook gebruikt voor periodiek terugkerende evenementen in de omliggende straten. De Brede School stelt zich open als permanente ontmoetingsplaats waar diversiteit beleefd kan worden. Het stimuleert contact tussen verschillende doelgroepen door ook projecten tussen de verschillende partners op te starten.

de vele partners binnen het complex

CASUS 2. het Vinçotte- park

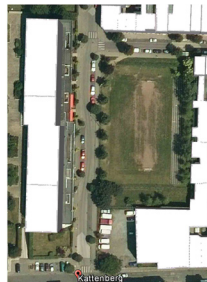
Het Vinçottepark is een groene ruimte ten noorden van de Turnhoutsebaan. Door een deel van het aanpalende bouwblok te annexeren bij de straat vergroot het de publieke ruimte. Doorheen de jaren is het park verschillende keren heraangelegd en van uitzicht veranderd. Recent werd een consensus bereikt tussen de buurt en het stadsbeleid over het huidige uitzicht van het plein. Eerder onstond er commotie over de plaats van het voetbalveldje, waarop hangjongeren 's avonds overlast veroorzaakten. Buurtbewoners waren het bovendien niet eens met de geplande nieuwbouw aan de oostzijde van het plein, die een derde van de totale oppervlakte van het plein zou innemen. In het uiteindelijke ontwerp werd het voetbalveldje verschoven naar de Kattenberg, werd de hoeveelheid nieuwbouw appartementen teruggedrongen tot ongeveer de helft en werden er groene plekken aangelegd die het voormalige 'terrain vague' structureren.

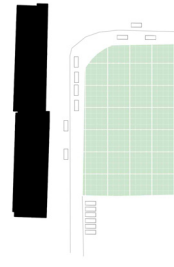
1956

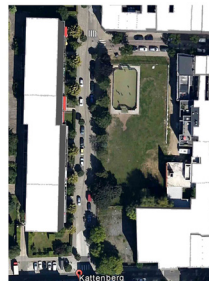
1956

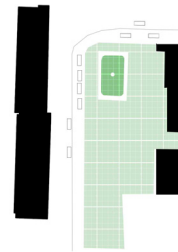
2004

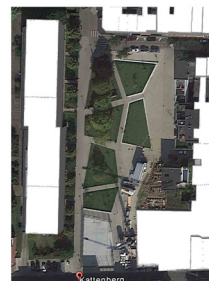
2004

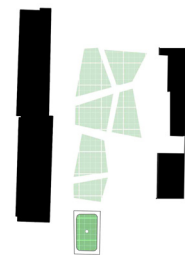
2012

2012

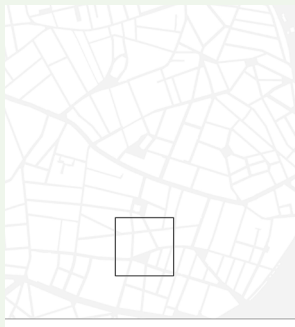
2017

2017

Het project getuigt van een moeilijk maar waardevol participatieproces waarbij de buurtbewoners actief deelnemen aan de vormgeving van hun leefmilieu.

CASUS 3. het Koxplein

Het wijkcentrum De Shelter is een kantoorcomplex voor sociale organisaties. De lokalen zijn geschikt rond een aaneenschakeling van terrassen aan de binnenkant van het bouwblok. Het complex bevat vijf vergaderruimtes die zowel door eigen partners als zelfstandige organisaties in de buurt kunnen gehuurd worden voor workshops, vergaderingen, debatten, lesmomenten, enz. Atlas, Integratie en Inburgering Antwerpen, Het Buurtsecretariaat, Huurdersbond, Sociaal Verhuurkantoor Antwerpen, Kiem vzw, Samenlevingsopbouw en Villers vormen de permanente bezetting. Door de openstelling van bepaalde lokalen voor de buurt wordt de werking verbonden met de wijk en (tijdelijke) noden van buurtbewoners opgevangen. Zo ontstaat een dynamisch geheel van partners die door de krachten te bundelen en de infrastructuur te openen naar de buurt toe, voortdurend nieuwe vormen van samenwerking verkent.

impact van super- diversiteit op wijkniveau

Tussen de stad en de straat doet de schaal van het district dienst als praktisch zelfvoorzienend gebied, met een breed scala aan voorzieningen. Als ruimtelijke afbakening is het district echter niet eenduidig bepaald: de symbolische en administratieve grenzen vallen niet altijd samen. Zo ‘werkt’ de gemeente Borgerhout in Antwerpen nog steeds als een deel binnen de stadsring en een deel *extra muros*. De opdeling is hierbij niet zuiver ruimtelijk: ook de socio-economische context van de bewoners is verschillend. Bijgevolg is het nodig om binnen de gemeente plekken te gaan onderscheiden. Deze scriptie focust op de wijk Borgerhout *intra muros*.

In de negentiende eeuw ontwikkelde Borgerhout zich vooral als nijverheidsgemeente. De aanleg van de vestinggordel splitste de gemeente op in een Borgerhout *extra muros* en een Borgerhout *intra muros*. Het gebied binnen de gordel vergroeide met Antwerpen en aan de Turnhoutsebaan ontstond er een bloeiend handelscentrum. Eind negentiende eeuw verdween de industrie grotendeels uit de binnenstad en werd Borgerhout een woongemeente. Tot op vandaag bestaat de woningvoorraad voornamelijk uit arbeiderswoningen. Door een toenemende stadsvlucht in de jaren zeventig-tachtig kwamen deze compacte maar goedkope woningen in grote getalen vrij en werden ze aantrekkelijk voor instromende migrantgroepen. Gecombineerd met de goede bereikbaarheid en een toenemende kettingmigratie - voornamelijk vanuit Turkije en Marokko -, groeide in het bijzonder Borgerhout *intra muros* uit tot stedelijke haven voor migranten om zich (al dan niet tijdelijk) te vestigen. Door de goedkope arbeiderswoningen en het al aanwezige uitgebreide netwerk aan handelspanden, vormde Borgerhout *intra muros* de uitgelezen site in de stad om een zogenaamde ‘migrant infrastructure’ (Hall, 2016) uit te bouwen. Ettelijke decennia later functioneert de wijk nog steeds als bedrijvig centrum, zowel voor autochtonen; als voor nieuwkomers; als voor gevestigde Belgen met migratie-achtergrond. De laatste jaren is Borgerhout *intra muros* ook aantrekkelijk geworden voor een groep jonge Belgische, aangetrokken door de goedkope woningen, de goede bereikbaarheid en de dynamiek in de wijk. Een evolutie die wordt toegejuicht door de stad.

Het gemiddelde bewonersprofiel ligt bijgevolg niet meer in lijn met dat van de bewoners bij de opbouw van de gemeente. Voor het verdere verloop van de scriptie wordt er gefocust op het deel Borgerhout *intra muros*, die evolueerde van een Vlaamse, naar een Turks-Marokkaanse buurt, tot de wijk die ze vandaag is. De toenemende diversiteit doet vermoeden dat de etnische enclave van Turken en Marokkanen geleidelijk aan kantelt naar een superdiverse realiteit.

De verschillende minderheidsgroepen die gestaag hun plek vinden in de wijk, maken alleen deel uit van de diversiteit. Ze willen elk hun eigen belangen verdedigen in de wijk, en ondanks het feit dat deze af en toe samenvallen - bijvoorbeeld de aanleg van het Vinçotteplein als breed gedragen buurtproject-, clashen ze ook regelmatig. De naoorlogse bebouwde structuur blijkt weinig rekbaar in het huisvesten en het verbinden van een enorm dynamisch en gediversifieerd publiek. De kleine percelen leiden niet veel verder dan een typewoning en laten bijgevolg weinig variatie toe. De rol van de straat is door de komst van de auto beknot, zodat ze niet langer ten volle kan benut worden als publieke ruimte. De bevolkingsdichtheid van de wijk is bovendien niet gedaald. Daardoor staat open ruimte onder enorme druk. Ze moet beantwoorden aan claims en activiteiten die haar draagkracht regelmatig overstijgen. De bebouwde structuur biedt hierbij weinig ruimte voor dialoog of bemiddeling. De statische ruimtelijke opbouw staat haaks op een dynamisch beleefde wijk, met veranderde noden.

De kleinhandel aan de Turnhoutsebaan fungeert als primaire arena van de superdiverse infrastructuur. De winkels houden internationale contacten in stand en combineren leefwerelden (Geldof, 2013). Minstens even belangrijk zijn in de zijstraten de vele vzw's, buurtcomités, burgerinitiatieven,... door in hun werking semipublieke ruimtes voor (tijdelijke) gemeenschappen claimen en deze activeren als toneel voor een multicultureel verenigingsleven (Hou, 2013).

kleinhandel aan de Turnhoutsebaan als primaire infrastructuur van diversiteit

secundaire ontmoetingsplaatsen in de zijstraten: theaters, jeugthuizen, scholen,...

cruciale **spelers** **onder druk**

Het middenveld vormt een cruciale schakel in de doorvoering van het beleid in praktijk. Idealiter vertolkt het de stem van alle minderheidsgroepen in de wijk. Door een krimpende welzijnszorg en integratiefacilitering moeten de beleidsuitvoerende actoren werken in moeilijke omstandigheden (Maly, 2014). Hun middelen worden de laatste jaren sterk afgebouwd, waardoor hun werkveld en actie radius verkleinen. Dit is voelbaar voor een groeiende groep mensen die een onzeker leven leidt in de stad en door de hulpverleners maar met mondjesmaat bereikt wordt. Alternatieve initiatieven, vaak geïnitieerd en gedragen door vrijwilligers, vormen een noodzakelijke aanvulling. Voorbeelden zijn laagdrempelige kunstplatformen, activiteiten verbonden aan de vele scholen in de wijk of GIO's. Via deze bottom-up initiatieven in de wijk, krijgen leden belangrijke informatie en praktische tips om - in de context van immigratie - te kunnen functioneren in een vreemde context. De geloofs-geïnspireerde organisaties bijvoorbeeld, fungeren niet enkel als geloofs-gemeenschap, maar werken ook als kennissamenleving (Meeus & Schillebeeckx, 2014). De organisaties vormen belangrijke knooppunten voor mensen om zich te organiseren rond hun directe noden (Oosterlynck & Debruyne, 2013).

De vzw's, buurtgemeenschappen en lokale activiteiten getuigen van een zekere zelfredzaamheid, maar blijven kwetsbaar. De veerkracht bij conflicten en de financiële draagkracht ontbreken vaak, ondanks de blijvende inzet van de initiatiefnemers. Daarnaast hebben de non-profit organisaties meestal niet voldoende middelen om een opschaling van hun initiatieven op poten te zetten. Een samenwerking tussen verschillende organisaties zou een stevigere basis kunnen betekenen voor hun werking. Deze blijkt immers cruciaal in de context van diversiteit. Ze vormen extra treden onderaan de ladder, die de superdiverse wijk inclusiever en toegankelijker maken.

De verscheidenheid aan gemeenschappen die door elkaar, tijdelijk of permanent, ontstaan maakt Borgerhout *intra muros* tot een erg complexe realiteit om er als stedelijk beleid in te opereren. Er gebeurt enorm veel in de marges en aan de achterkant van de publieke - overzichtelijke - ruimte. Volgens enkele lokale ondernemers wordt door het beleid vooral gefocust op het weren van direct waarneembare overlast in die publieke ruimte, eerder dan te investeren in een duurzame infrastructuur om de diverse initiatieven en ondernemingen in de wijk te ondersteunen. Ook in het ruimtelijk beleid ondervindt de stad moeilijkheden om de complexiteit van wijken als Borgerhout *intra muros* te vatten en ermee om te gaan. De projectie van gebruikelijke instrumentaria leidt onvermijdelijk tot simplificaties. Een deel van de rijkdom en de kansen die de wijk biedt blijft zo structureel onderbenut.

RUP 2060 als
ruimtelijke
aanpak
voor de
superdiverse
stad

Het *Ruimtelijk Uitvoeringsplan 2060* werd in 2012 opgesteld onder leiding van Katrijn Apostel. Het plan borduurt verder op een Bijzonder Plan van Aanleg voor 160 hectare in de binnenstad van Antwerpen, opgemaakt in 2005. Het BPA legde de nadruk op het versterken van de woonkwaliteit en de concentratie van handelsfuncties. Het werd met de decreetswijziging vertaald in een RUP Antwerpen Noord-Oost, dat opnieuw werd stilgelegd en waarvoor het RUP 2060 nu de geactualiseerde versie vormt. Het nieuwe plangebied situeert zich in het noordelijk gedeelte van de negentiende-eeuwse gordel van Antwerpen. In het westen wordt het gebied begrensd door de Italiëlei, in het noorden grenst het aan park Spoor Noord en in oosten strekt het zich nog uit over een klein stuk van Borgerhout *intra muros*, ten noorden van de Turnhoutsesteenweg. De opmaak van een complementair instrumentarium van de reeds gestarte revitalisatieprojecten, vormde de aanleiding van het plan. De projecten getuigen van een inhaalmanoeuvre op grotere schaal, om de sociale achterstand en bijhorende ruimtelijke problemen binnen de buurt op termijn weg te werken. In de toelichtingsnota van het plan wordt Antwerpen-Noord expliciet een aankomstwijk genoemd met kwaliteiten voor de stad als geheel. De belangrijkste functie is de mogelijke sociale mobiliteit, als verandering in identiteit of socio-economisch statuut, van de nieuwkomers of kansarmen. Het plan wil inzetten op de troeven die de aankomstwijk en het leven in diversiteit biedt, zonder de woonkwaliteit te ondergraven.

Het blijkt echter niet evident om deze doelstellingen ruimtelijk te vertalen. De ondertoon van het plan suggereert eerder een intomen van waarneembare overlast. Er wordt bewust ingezet op stedelijke kwaliteit voor de middenklasse als belangrijke groep (potentiële) stedelingen. De mogelijke achterkanten van stedelijkheid worden zo min mogelijk getoond, laat staan bevorderd. Het beleid onderliggend aan het RUP richt zich op 'culturele eenheid' en neutraliseert zo conflicten tussen verschillende groepen en individuen. Het werkelijke scala aan minderheidsgroepen in de superdiverse wijk blijft in de schaduw staan van een overheersende minderheid. Daarnaast wordt de aankomstwijk onvoldoende als reële kwaliteit bestendigd in het plan en de complexe realiteit van de wijken - die meer dan eens niet functioneren als sociale liften - lijkt niet voldoende te worden uitgediept. Het RUP als medium is bovendien beperkt in haar mogelijkheden. Het blijft een kleurenblind instrumentarium. Het slaat met moeite bruggen tussen vastgeroeste voorschriften en een in realiteit veranderde situatie. In wat volgt worden er enkele passages besproken uit het RUP 2060, aangevuld door enkele kanttekeningen.

Het wonen is de voornaamste spil van het RUP. De opwaardering van het gebied maakt het aantrekkelijker voor gezinnen om zich er te vestigen. Oneigenlijke woningen worden aangepakt: via een vaste minimumregel in oppervlakte mogen bepaalde woningen niet meer opgedeeld worden. In functie van de draagkracht van de wijk is dit een terechte maatregel, al verliest het plan elke vorm van context door de minimumregel. Parallel aan de doorgedreven harmonieregel wordt er weinig flexibiliteit ingebouwd om bepaalde projecten een uitzondering te verlenen. Bovendien zijn grote groepen mensen afhankelijk van die oneigenlijke woningen. De aankomstwijk biedt goedkope huisvesting in de vorm van een verouderd patrimonium, maar zelfs de arbeiderswoningen met beperkte omvang vormen vaak een te hoge drempel voor nieuwkomers of mensen die in armoede leven. Overgeleverd aan de private markt blijft er regelmatig geen andere keuze dan de reeds kleine woningen verder in te perken. De sociale verdringing van minder gegoede wijkbewoners, zoals RUP 2060 het benoemt, wordt binnen de perken gehouden door een evenwichtig aanbod aan sociale huisvesting te bewerkstelligen. Deze oplossing lijkt erg licht in de context van het chronisch tekort aan degelijke sociale woningen over heel Vlaanderen. Het lijkt dan ook niet realistisch om ervan uit te gaan dat een 'evenwichtig aanbod aan sociale huisvesting' een oplossing zal vormen voor de vele mensen die door revitalisatieprojecten de kans lopen weggedrukt te worden.

De negentiende-eeuwse gordel van Antwerpen wordt gekenmerkt door een van oudsher ruimtelijke verweving van wonen en lokale bedrijvigheid. Op de smalle, diepe percelen ligt aan de achterzijde van de woning regelmatig een depot. Ook het ingesloten binnengebied van het bouwblok wordt geregeld gevuld door industriële constructies die zich perfect lenen tot een hedendaagse, alternatieve toe-eigening. Detailhandel en lokale bedrijvigheid worden als grootste troeven van migratie voor de stad naar voren geschoven door het RUP, maar in het plan krijgt de facilitering van deze ondernemingen nauwelijks ruimte toebedeeld. In de superdiverse wijk is het net waardevol om flexibel gebruik en verweving met andere functies toe te laten. De auteurs van de masterscriptie *Verblijf in de Transitstad* (2017) spreken over vormen van 'permanente tijdelijkheid'. Het wonen en verblijven in de stad mag niet ten koste gaan van de faciliteiten en werkgelegenheden die het wonen in de stad net aantrekkelijker willen maken. Het verdient aanbeveling dat het planningsbeleid hiervan een scherper agendapunt maakt.

De aanwezigheid van vele culturen en socio-economische groepen in de wijk uit zich in de handelscentra, die in de verschillende vitrines kleurrijke afspiegelingen van de wereld vormen. Deze economische functies gelinkt aan migratie worden geapprecieerd en bevorderd

als verrijking van het stedelijke leven. Andere tekens (religieus, politiek,...) zijn minder evident. De plaats van migratie in de stedelijke cultuur wordt letterlijk belichaamd door de migranten zelf, maar vertaalt zich amper in permanente tekens. Denk hierbij aan de weinig zichtbare schuilmoskeeën of ontmoetingsplekken in de coulissen van de publieke stad, die door agency van migranten zelf ontstaan maar weinig publieke zichtbaarheid wensen/krijgen van bovenaf. De vele gemeenschappen die ontstaan achter anonieme gevels, tonen aan dat bewoners van de superdiverse wijk nood hebben aan mogelijkheden om zich te verenigen in een meer private setting. Dit is vaak te wijten aan de gevoeligheid van het programma, dat kan gepaard gaan met een vorm van stigmatisering of schaamte. Maar daarnaast is het aannemelijk dat dit fenomeen verband houdt met de ruimte die de diverse bewoners krijgen om zich publiek te vestigen. In volgende hoofdstukken wordt de spanning tussen de wenselijkheid van publieke zichtbaarheid, en het effectief aanbod van die mogelijkheid, verder uitgewerkt. Het RUP 2060 schrijft de nood aan een meer gekleurde symboliek in de publieke ruimte alleszins niet in als concreet agendapunt.

Behoudsgezinde maatregelen ten voordele van gemeenschapsfuncties op grote percelen worden wel opgenomen in het plan. Via een aparte bestemmingszone worden de functies beschermd om te voorkomen dat ze geprivatiseerd worden. Deze waardevolle aanzet kan worden uitgebreid door ook kleinere plekken van vereniging in hun werking te ondersteunen (nu is de minimumgrens een perceel van meer dan vijfhonderd vierkante meter) en door actief op zoek te gaan naar nieuwe ontmoetingsplaatsen. Een onderzoek naar het potentieel van leegstaande panden of braakliggende percelen vormt hiervan een goed voorbeeld. De stad is al volop bezig met het openleggen van potentiële punten door revitalisatieprojecten in te plannen en te verwezenlijken. Ook wil ze een brede gemeenschapsfunctie promoten, die meerdere groepen aanspreekt en intenser – in tijd en ruimte – wordt gebruikt.

Naast deze voornaamste pijlers, besproken in het RUP, belicht het plan het potentieel van het bouwblok en eventueel het ingesloten gebied. Hierin weerklinkt de stem van het *Bouwblokkenboek: over het bouwblokkenweefsel in Antwerpen, theorie en praktijk* (Apostel et al., 2008), een grafische en tekstuele verhandeling van het Antwerpse bouwblokkenweefsel. De binnengebieden die als complement worden gezien van straten en pleinen, kunnen bijdragen tot een aangename woonomgeving. De restruimte aan de binnenkant van de bouwblokken, die vrijkomt bij het wegnemen van leegstaande constructies of bestaande functies, kan tot park omgevormd of geprivatiseerd worden tot stadstuinen voor de aanpalende woningen.

Er wordt gesproken van een bouwbloksysteem:

“Op schaal van het bouwblok kan een dichtheitsverhoging het binnengebied onder druk zetten. Huizen hebben vaak een gelijkaardige functieopbouw: de leefruimtes op het gelijkvloers en de slaapkamers op de verdiepingen. Bij appartementen daarentegen wordt er op iedere bouwlaag dag en nacht geleefd. Het bouwbloksysteem en het straatbeeld geraakt uit evenwicht. Op schaal van de wijk zorgt dit voor een verhoging van de dichtheid en een bijkomende druk op de straten, pleinen, groene ruimten, mobiliteit, gemeenschapsvoorzieningen...”

Toelichtingsnota RUP 2060, 2012,24

Ondanks de waardevolle focus op het potentieel van het bouwblok, wordt er opnieuw beroep gedaan op regels om dit ‘bouwbloksysteem’ te vrijwaren van verstoring. Het laat geen ruimte voor uitzonderingen, terwijl het in de superdiverse wijk net nodig lijkt afstand te nemen van de bestaande regelgeving om ruimte te maken voor experiment, meer toegesneden op de reële context. Zo wordt wonen in magazijnen gelegen in het binnengebied streng verboden omdat het de dichtheid van het gebied zou verhogen. Een ontwerpend onderzoek op schaal van het bouwblok zou echter kunnen uitwijzen dat wonen in het binnengebied aanmoediging verdient, met eventueel verdunning in de schil om de draagkracht van het bouwblok te bewaken. Het is geen zwart-wit verhaal in de superdiverse wijk. Terwijl de huidige ruimtelijke aanpak beroep doet op conventies zoals de harmonieregel, is er net een ingekleurd instrumentarium nodig die de geschakeerde ontwikkelingsmogelijkheden van de wijk in kaart brengt.

nood aan opschaling

De bespreking van het RUP 2060 geeft aan dat het ruimtelijk beleid dat geprojecteerd wordt op wijken als Borgerhout *intra muros* ontoereikend is om de complexe realiteit ervan te bevatten. Het instrumentarium als ongeschikt verklaren is echter een brug te ver. Het draagt de kwaliteit in zich om op te schalen. Ettelijke projecten in Borgerhout *intra muros* geven aan dat er ook bottom-up kan gerevitaliseerd worden, maar deze organisaties kampen vaak met een structureel gebrek aan ondersteuning in hun werking. Het bundelen van initiatieven en middelen draagt een enorm potentieel in zich, zeker wat betreft sociaal programma. Het inschakelen van sociale activiteiten in een groter project biedt de kans om investeringen interessanter en minder risicovol te maken. Zo wordt de markt betrokken. Zo wordt flexibiliteit in een groter plan geïntegreerd en wordt er ingespeeld op ontwikkelingsmogelijkheden in de wijk, zonder experimenten of burgerinitiatieven uit te sluiten. Zo wordt het kleurenblind instrumentarium ingekleurd en verrijkt.

keuze voor het bouw- blok als ontwerp- schaal

Zowel sociaal als ruimtelijk blijven er in het kader van stedelijke superdiversiteit in Antwerpen mogelijkheden onderbenut. De verschillende casussen die eerder aan bod kwamen, tonen de kansen van het bouwblok als schaal van interventie. Het maakt de nodige opschaling van individuele organisaties of initiatieven, maar behoudt grenzen die binnen een project te bevatten en te beheren vallen. Het ruimtelijke potentieel van het bouwblok werd al aangestipt in het RUP 2060 maar wordt uitvoeriger besproken in het *Bouwblokkenboek: over het bouwblokkenweefsel in Antwerpen, theorie en praktijk* (Apostel et al., 2008). In volgende passage worden ruimtelijke kansen van het bouwblok besproken in het boek, verder verkend en uitgediept in het teken van de noden van de superdiverse wijk. De behoefte aan opschaling voor bestaande initiatieven wordt ruimtelijk vertaald in een project op schaal van het bouwblok, van waaruit voor de gehele wijk een strategische impuls kan gegeven worden.

De schaal van het bouwblok creëert de mogelijkheid om een ruimtelijke tussenschaal tussen stad en gebouw te verkennen. Het laat daarnaast toe dieper in te gaan op overgangsprozessen tussen de publieke stad en de private woning. Perceel-gebonden problemen kunnen gebundeld worden tot een gezamenlijke project. Het bouwblok als intermediaire schaal biedt op die manier de kans om coöperatief te werken en fragmentair 'stad te maken'. Het laat toe om de spontane, ongebreidelde en vooral ongeplande stukken stadsweefsel aan de binnenkant van het bouwblok te transformeren tot plekken van algemeen nut. Zo kan ontpitting of het deprogrammeren en verkavelen van binnengebieden voor een verhoogde leefbaarheid van de buurt zorgen, ondanks de fragmentatie van de vrijgemaakte ruimte. Aan de andere kant zorgt publieke herprogrammering van vervallen structuren voor een algemene (her)waardering van deze verdoken stukken stad. De soort programmering van de bouwblokrand speelt een belangrijke rol in de keuze voor een bepaalde strategie. Ook aanwezige activiteiten(clusters) in de buurt zijn waardevol om mee te nemen. Daarnaast kan er op grotere schaal gekeken worden naar trajecten in de buurt. Zo ontstaat een analyse die de potenties van een bepaald bouwblok blootlegt, niet enkel voor de onmiddellijke omgeving, maar ook voor de buurt en zelfs voor de stad. Op basis van deze analyse kan wat betreft de wenselijke strategie (privatisering, publieke openstelling of een vorm tussenin) een eerste conclusie getrokken worden.

Een onregelmatig ontwikkelingsproces heeft in de negentiende-eeuwse gordel van Antwerpen een heterogene samenstelling voortgebracht, zonder plan. Het stedelijke bouwblok is in dit proces niet ontstaan als bewust vormgegeven figuur. Dit wordt zichtbaar in de variëteit aan verschijningsvormen. Schaal is hierbij een cruciale factor. Zowel de grootte van het individuele perceel, als de grootte van de configuratie aan percelen, vormen de belangrijkste gradiënt in de gestalte van het bouwblok. Het wordt gedefinieerd als verzameling van aan elkaar grenzende percelen, omringd door straten of natuurlijke grenzen. Er is geen model voorhanden, maar zoals de definitie suggereert wordt het bouwblok bepaald door enkele (letterlijke) randvoorwaarden. Hoewel het ontbreken van een model vaak heeft geleid tot weinig kwaliteitsvolle oplossingen in de wijk, wordt binnen deze studie het ongedefinieerde als potentieel gezien. Er is ruimte voor creativiteit, innovatie en experiment.

De perimeter van het bouwblok wordt bepaald door de rooilijn, de scheidslijn tussen openbaar domein en de aanpalende private percelen, die alle nevengeschikte bebouwing tot straatwand lieert. In tegenstelling tot de scherp gereguleerde grens aan de straatkant, heeft de binnenrand van het bouwblok meer vrijheidsgraden. Het grillige beeld is het gevolg van verschillende ontwikkelingslogica's binnen de individuele percelen. Aan de straatkant schuift het gebouw meestal tegen de grens van het perceel, aan de achterkant bestaat meer variatie: industriële panden van kleine ondernemingen, een nieuwe achterbouw, een koer of tuin voor de woning.

De gemiddelde grootte van het perceel binnen een buurt wordt historisch bepaald door socio-economische factoren en beleid. Deze combinatie heeft op schaal van de stad een zonering voortgebracht, die in meer prestigieuze of burgerwijken grotere percelen voorzag, terwijl men in arbeiderswijken binnen een perceel uitsluitend ruimte voor een type-woning met koer voldoende achtte. Een gemiddeld stedelijk perceel is vier à vijf meter breed aan de straatzijde, en loopt maximaal twintig meter door in de diepte. Vooral in arbeiderswijken geeft de wijze van verkaveling rechtstreeks aanleiding tot een welbepaalde typologie. In de wijken met historisch meer gegoede bewoners, verschijnen grotere percelen waar er meer vrijheid is voor de architectuur. Door de marge kan de bewoner iets ondernemen.

De architectuur is gebonden aan het perceel als uiterlijke grens, maar wordt er niet volledig door gedictéerd. De veelheid aan succesvolle rijwoningrenovaties toont aan hoe er toch een kwaliteitsvolle woning gerealiseerd kan worden, ondanks de beperkte oppervlak-

te en slechts twee vrije muren. Toch is in deze context de vraag naar opschaling terecht: de bundeling van percelen om een kwaliteitsvoller project te realiseren dat niet alleen de particuliere woning, maar ook de uitdaging van het bouwblok als geheel adresseert, verdient de voorkeur boven de promotie van kleinschalige projecten.

Van zodra het bouwblok 'groeit', ontstaat er een binnengebied dat zich ergens situeert tussen de private en de publieke sfeer. Hoewel het tussenbeide ligt, kunnen niet alle binnengebieden meteen als collectief beschouwd worden. Het binnengebied is zowel ruimtelijk als sociaal een grijze zone want niet eenduidig gedefinieerd. Veel hedendaagse bouwblokprojecten spelen met het publieke 'buiten' en het private 'binnen', door het binnengebied open te maken voor een groter publiek. Het inplanten van een publiek park bijvoorbeeld, nuanceert de dualiteit tussen privaat en publiek in het klassieke bouwblok. Het doorprijkt de strikte scheiding en maakt ruimte voor sferen die tussen de private en de publieke vallen.

porositeit als
zelf-
genererende
eigenschap
van het
bouwblok

Porositeit wordt door de auteurs van het *Bouwblokkenboek: over het bouwblokkenweefsel in Antwerpen, theorie en praktijk* (Apostel et al., 2008) gezien als zelfgenererende eigenschap van het bouwblok. Binnen deze scriptie betreft porositeit niet alleen de over-gedimensioneerde bouwblokken met restruimte aan de binnenkant, het zijn ook de haperingen in de solide schil van het bouwblok, als toegangen tot dat binnengebied. Het betreft de stedelijke muur waarover je een schoorsteen ziet uittorenen of een boom ziet bloeien. Het betreft de vitrines aan de Turnhoutsebaan, die bij de straat lijken te horen maar tegelijk deel uitmaken van het bouwblok. Eerder dan indicator voor op te vullen ruimte, wordt porositeit gezien als een te koesteren kwaliteit. Het is marge die nooit volledig gevuld geraakt. Het bouwblok is op die manier permanent onvoltooid. Er ontstaat voortdurend ruimte voor transformatie en ontwikkeling.

In Borgerhout *intra muros* bestaat het merendeel van de woningvoorraad uit huurwoningen. Bovendien heeft de doorsnee bewoner weinig financiële reserve voor individuele renovaties. Ontwerpend onderzoek op schaal van het bouwblok biedt de kans om het individuele perceel te ontstijgen en te kijken naar een kwaliteitsverhoging voor een grotere groep mensen.

Enkele bouwblokken in Borgerhout *intra muros* zijn maatwerk, ze bestaan uit de klassiek opgebouwde rug-aan-rug percelen en laten weinig variatie toe. Andere zijn ruimer geschaald zodat de geconsolideerde schil er secundaire percelen insluit. In de loop der jaren zijn deze vaak ingevuld geraakt door bedrijvigheid, maar met de deïndustrialisatie van de binnenstad, komen deze ingesloten ruimtes weer vrij. Het bebouwen van de restruimte heeft in sommige bouwblokken een 'stad in een stad' doen ontstaan. De casus van de Brede School het Keerpunt is hier een goed voorbeeld van. Stelselmatig lijfde de oorspronkelijke school van binnenuit aanpalende panden in, tot het complex dat het nu is.

III. AMBITIE

architectuur
als drager
van
(be)teken(i)s

Als taal met emotionele inhoud brengt architectuur betekenis binnen op een site. Naast de gebruikspatronen die het initieert, roept het beelden op die de verbeelding van de toeschouwer aanspreken. Het object krijgt betekenis: vanuit een persoonlijk referentiekader of 'cultureel archief' verbindt de toeschouwer wat hij ziet met beelden die hij kent. Een toren bijvoorbeeld, roept het beeld op van een minaret, een kerktoeren, een vuurtoren, een observatorium of uitkijkpost. Er ontstaan associaties van allerlei soort, afhankelijk van de blik van de toeschouwer. De toren moet slechts voldoen aan enkele elementaire voorwaarden om de verschillende beelden op te roepen. De architectuur kan het soort identificatie dat het object zou moeten oproepen, suggereren, maar heeft hier geen absolute controle over. Het ontwerp kan het object bedenken en vormelijk definiëren maar in de vertaling van ideeën die het object moet voorstellen, naar een materiële logica van het object op zich, is er steeds ruimte voor interpretatie.

Het beeldende van architectuur kan een krachtig medium zijn in de context van superdiversiteit, waar vraagstukken over identiteit of eigenheid vaak sociale spanningen veroorzaken. Door terug te keren naar de basisbetekenis van de toren, namelijk de centraliteit of het ijkpunt dat het telkens voorstelt, wordt ingespeeld op een collectieve drager van betekenis. De ruimte voor interpretatie in tekens en symbolen die architectuur binnen brengt, kan op die manier (culturele) spanning ontladen. Ze laat toe dat een gedeelde plek in de stad voor verschillende mensen betekenisvol wordt. Bovendien kan de waarde van een object veranderen doorheen de tijd. De vormgeving ervan bevat telkens een vraagstuk naar tolerantie: welk (toekomstig) gebruik wordt erdoor geïnitieerd en toegelaten. Door een verschuivend gebruikspatroon of bezetting krijgt het gebouwde extra gelaagdheid in de tijd.

Het ontwerpend onderzoek experimenteert met vormen die deze meervoudige identificatie toelaten. Het test een taal die conventionele barrières wil overstijgen en de gebruikers wil terugbrengen naar een gedeeld hier-en-nu. De architect en zijn ontwerp maken het mogelijk om een plek te wapenen tegen zowel ruimtelijke als sociale spanningen. Ze bemiddelen tussen de betekenis van de plek op schaal van de stad en lokaal gebonden activiteiten. Ook de programmatorische noden van de wijk worden geadresseerd. Via de schaal van het bouwblok bemiddelt het ontwerp individuele noden en gemeenschappelijke baten. Zo geldt het scenario voor het superdiverse bouwblok enerzijds als antwoord op programmatorische noden van de wijk en anderzijds is het een aansporing voor het beleid om de superdiverse realiteit van de stad te erkennen en er actief mee om te gaan.

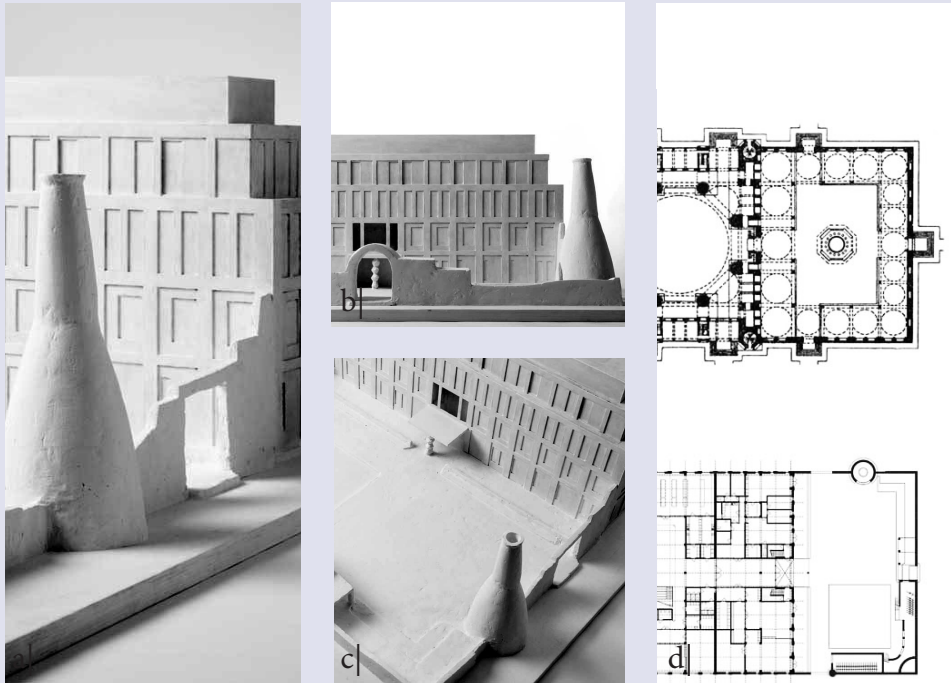
Zowel programmatorisch als symbolisch is de beschouwde wijk overbelast, waardoor sociale en ruimtelijke spanningen ontstaan. De architect gaat via het verbeelden van scenario's op zoek naar ruimte waar die spanningen kunnen ontladen en ontmoeting kan ontstaan. Binnen dit ontwerpscenario wordt ingespeeld op ruim geschaalde bouwblokken, waar aan de binnenkant (publieke) ruimte kan gerecupereerd worden. Het ontwerpend onderzoek brengt betekenis binnen op een site zonder bestaande publieke aanspraak. Het reveleert de mogelijkheid tot gedeelde toe-eigening van een 'stadskamer' aan de achterkant van de straatfaçade. De contouren van het binnengebied worden opnieuw getekend, de rand opnieuw geprogrammeerd en de opgespannen 'stadskamer' bedekt met elementen. Het doet een bevreemdend landschap ontstaan, dat zich in de tijd laat toe-eigenen door verbeelding en associatie.

De volgende beeldenreeks expliciteert waar het ontwerpend onderzoek naar wil refereren. Het zijn methoden, referentiebeelden of specifieke (kunst)werken die kader en richting geven aan het ontwerp.

Het uiteindelijke ontwerp bestaat uit gestes, die zo min als volgende beelden de dingen vastleggen maar eerder uitnodigen tot eigen interpretatie.

BEELD 1.

Philip
Aguirre y
Otegui

Afbeelding 7a, 7b en 7c zijn beelden van een ontwerpwedstrijd uitgeschreven door de stad Gent voor een nieuwbouw basisschool. Het is een ontwerp van Architectenbureau Bart Dehaene met kunstintegratie van Philip Aguirre y Otegui. De school krijgt een ommuurde buitenspeelplaats die verwijst naar de intieme ontmoetingsruimte voor de Süleymaniye moskee van Mimar Sinan (zie afbeelding 7.d).

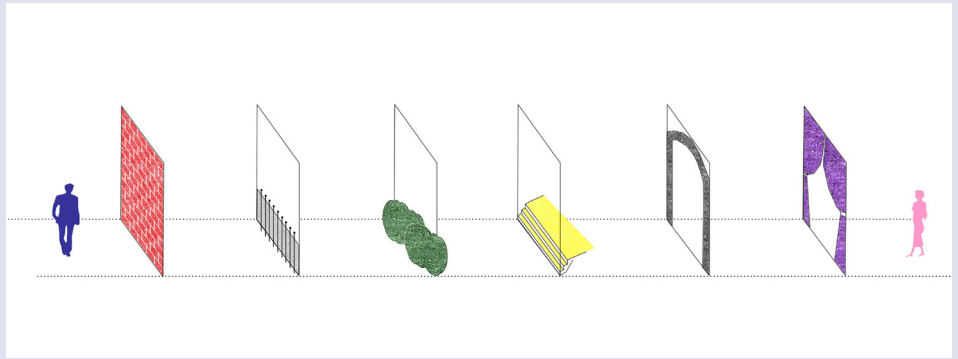
“De buitenspeelplaats wordt voorzien van een poreuze muur met alternerende diktes waarin functies kunnen ondergebracht worden: poorten, hellingen, trappen, nissen, groen, ... als ware het een organisch gegroeide vestingmuur. Als contragewicht voor de hoge toren aan het schippersplein wordt er een hoge uitgeholde kegelvormige sculptuur voorzien vergelijkbaar met de schoorstenen van het Palacio Nacional de Sintra. Deze fungeert als buitenkeuken en overdekte ontmoetingsplek.

(uitleg bij het project door Architectenbureau Bart Dehaene
- Stadsgebouw Oude Dokken Gent, 2014)

De plek wordt vormgegeven als sociale ankerplaats, die naast passage ook een plek voor verblijf wil zijn. Het is een ‘tussenkamer’ die de overgang van publiek naar privaat begeleidt. De haast geboetseerde schil is een zachte afbakening op de schaal van de mens.

BEELD 2.

sluier & schelp

“In North Africa, relationships between private and public space are regulated and structured by a system of thresholds and filters.”

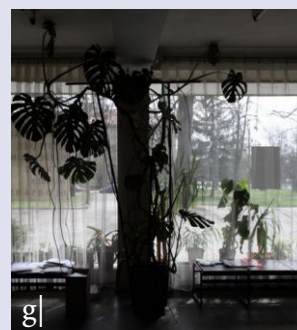
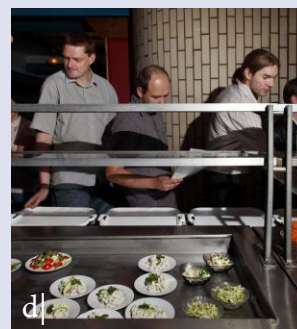
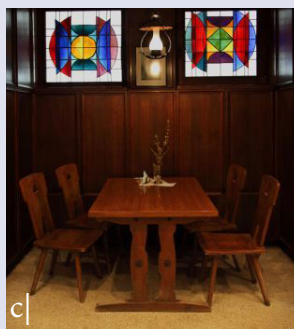
(Benchelabi, 1998, 9)

Hassina Benchelabi schrijft in haar artikel “Cultural Displacement in Brussels with Maghrebi Women” over de wisselwerking tussen de ruimtelijke condities en het gedrag van Maghreb vrouwen in Brussel. In de stedelijke cultuur van Noord-Afrika worden de private en de publieke ruimte verdeeld in een vrouwelijke en mannelijke sfeer. De vrouw staat in voor de puurheid van het private ‘binnen’. De ruimtelijke verdeling is echter niet statisch, ze wordt continu onderhandeld en opnieuw bevestigd. Zo zijn de interieurs als domein van de vrouw ook vaak sociale ontmoetingsplaatsen in de stad. In de bevreemdende ‘buitenwereld’ biedt de sluier de mogelijkheid tot onderhandeling met de Islamitische gemeenschap. Het bezorgt de Maghreb vrouwen mobiliteit en dus vrijheid volgens Benchelabi.

Terrassen of trappenhallen werken als ‘filter spaces’ en hebben een belangrijke rol in de Noord-Afrikaanse stedelijke cultuur. Ze dirigeren de overgang tussen het private ‘binnen’ en het publieke ‘buiten’. Het zijn ontmoetingsplaatsen waar de Maghreb vrouwen kunnen ingeschakeld worden in het stedelijke leven. Brussel mist dit soort plaatsen, schrijft Benchelabi.

Het artikel adresseert alternatieve noties van privé en publiek in de context van superdiversiteit. De sluier en de schelp (het private interieur) duiden een afbakening aan en beschermen de puurheid van het lichaam of het ‘binnen’. Om deze culturele kwestie en de bijhorende spanningen te benaderen is de drempel een belangrijk instrument.

BEELD 3.
vergeten
gebruiks-
architectuur

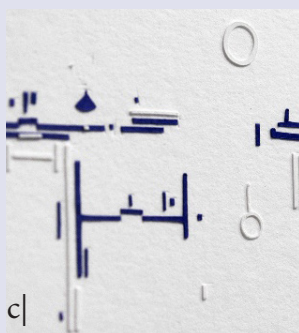
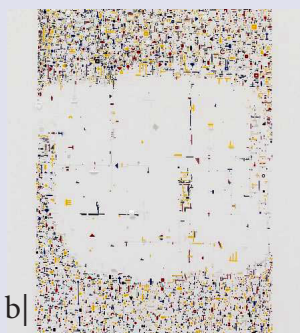
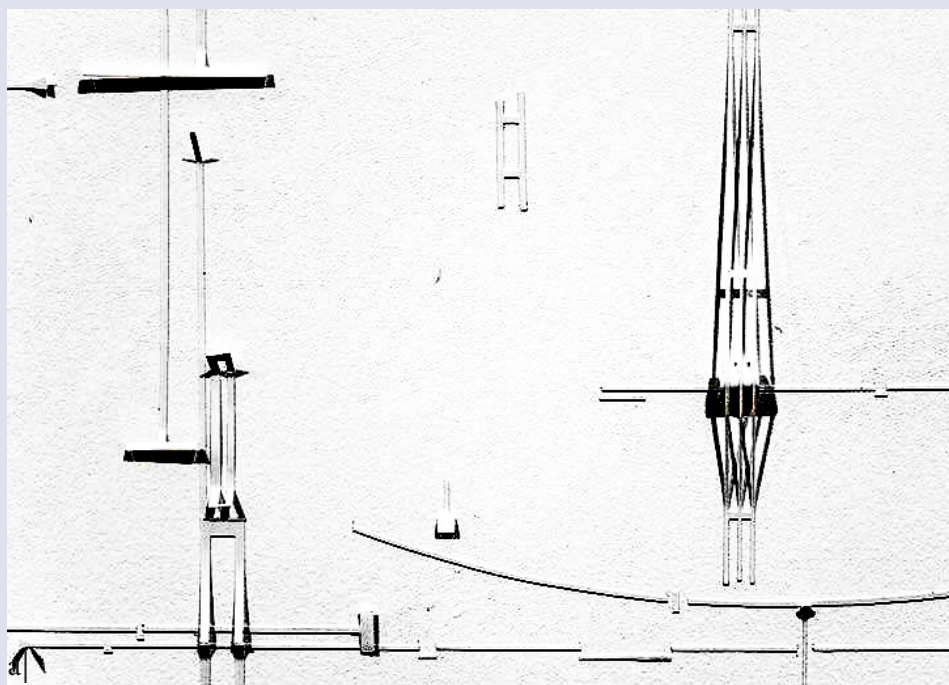

In 2009 rondde grafisch ontwerper Indrė Klimaitė haar onderzoek naar kantines in Vilnius (Litouwen) af. Ze startte met het project vanuit haar bezorgdheid over de stelselmatische sluiting van vele kantines in de stad. Samen met historici, schrijvers en een fotograaf ging ze op zoek naar de geschiedenis van de in onbruik geraakte kantines, en verbond deze informatie met de sociale betekenis die ze vandaag de dag hebben. Het onderzoek stelde zich voornamelijk tot doel om de moderne rijkdom van de kantines publiekelijk te tonen en meer algemeen de publieke appreciatie voor gebruiken uit het verleden aan te wakkeren. Ze wil de Sovjet erfenis van de kantines belichten als culturele waarde voor het hedendaagse Litouwen.

De 'kantine-cultuur' vindt zijn oorsprong in de Sovjet periode van Litouwen voor 1990. Volgens Indrė herinneren ze het land aan een pijnlijke episode waarvan ze naarstig probeert alle tekens te bedekken. Vandaag de dag werken de plekken als kleine teletijdmachines, die in hun vormgeving nooit heruitgevonden zijn. Ze symboliseren een groeiende subcultuur en contrasteren met de fast food ketens die in snel tempo opgang maakten de afgelopen decennia. Volgens Indrė vormen ze kleine authentieke musea, die oorspronkelijke elementen en gebruiken van kantines in de voormalige Sovjet Unie een tweede leven bezorgen.

In alle kantines blijven enkele kenmerken behouden, zoals de ligging nabij scholen of fabrieken met groot bereik van potentieel publiek, of de handgeschreven gerechten boven enkele 'loketten', die met hun eigen functie de efficiëntie verhoogden. De kantines werden extensief gedocumenteerd in de vorm van interviews, proeverijen en foto's. Op die manier onstond een rijk archief van beelden die licht werpen op uiteenlopende facetten van de kantines: van de ruimtelijke inbedding in het stedelijke weefsel tot interieurelementen als gordijnen, tapijten en verlichting. Daarnaast geven de beelden inkijk in ontmoetingen en sociale gebruiken die zich afspelen in die ruimtelijke setting.

BEELD 4. monument en detail

Marco Maggi, een Urugayaanse kunstenaar in New York gebruikt alledaagse materialen als papier, aluminium folie en grafiet om micro-landschappen en sculpturen in zijn werk te creëren. Hij werkt hierbij op de grens van 2D materialen en 3D objecten. Zijn minuscule landschappen nodigen uit tot 'slow looking', volgens Maggi een antwoord op de enorme stroom aan informatie en kennis waarmee we dagelijks overspoeld worden maar die we meestal maar oppervlakkig registreren. De werken zijn een uitnodiging om eigen beelden en associaties te projecteren op het samenspel van micro-sculpturen. Observaties van het geheel en het detail bieden andere soorten van kennis, die elkaar aanvullen en versterken. Beelden 4.b en 4.d suggereren open en meer geborgen plekken binnen het grotere geheel.

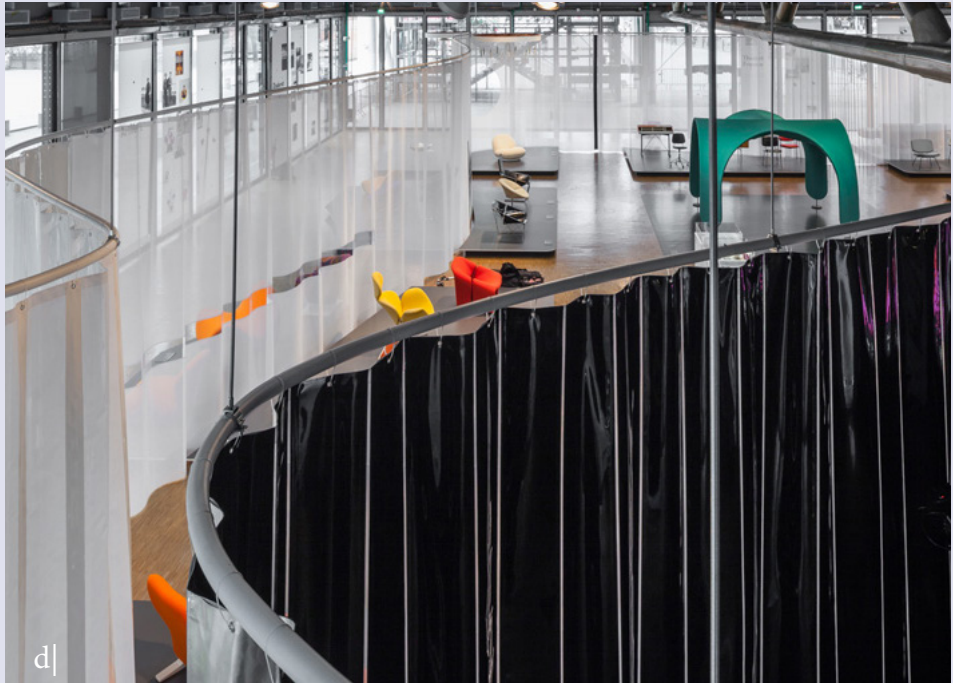
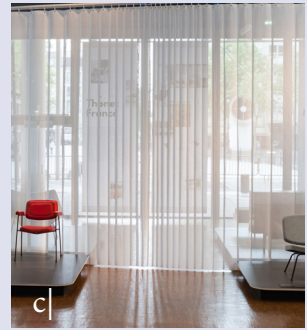
Workshop

61

BEELD 6.

Petra Blaisse

“As a metaphor, the dialectic pair of inside-outside is capable of supporting the organization of a cultural model. The interior becomes the place of the self and the subject, the exterior that of the other and the object. The interior is a space that has been cleared within the expanse of the world, a space of appropriation, colonization and occupancy by the active subject. The lining of the wall constitutes the inner horizon of this space. Window and door occupy a special place within this organization: they are the openings between inside and outside, and vice versa. This applies just as much to the spaces of the threshold, balcony and garden. They offer a view of the outside world, from the known to the unknown, from self to other, and also, to use Heidegger’s words, from the earth to the sky.”

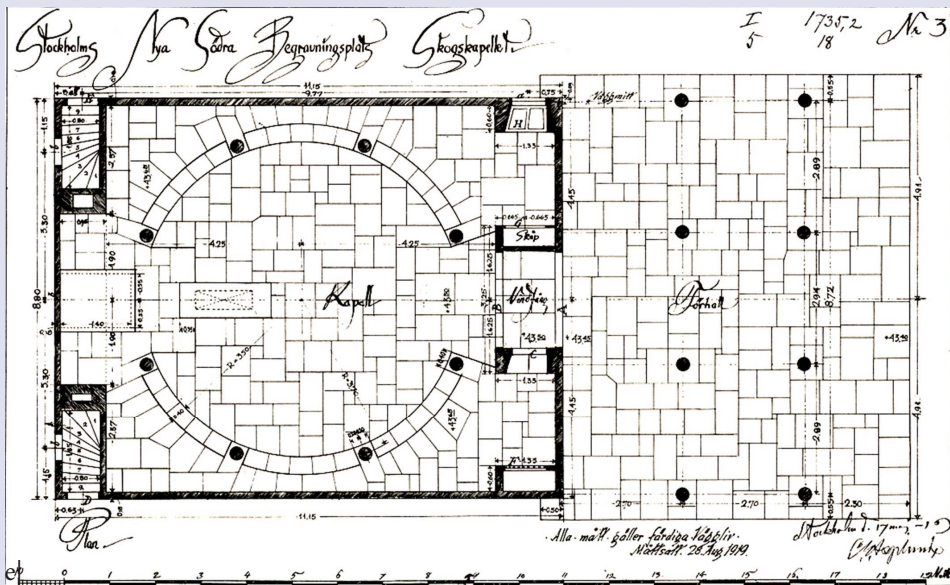
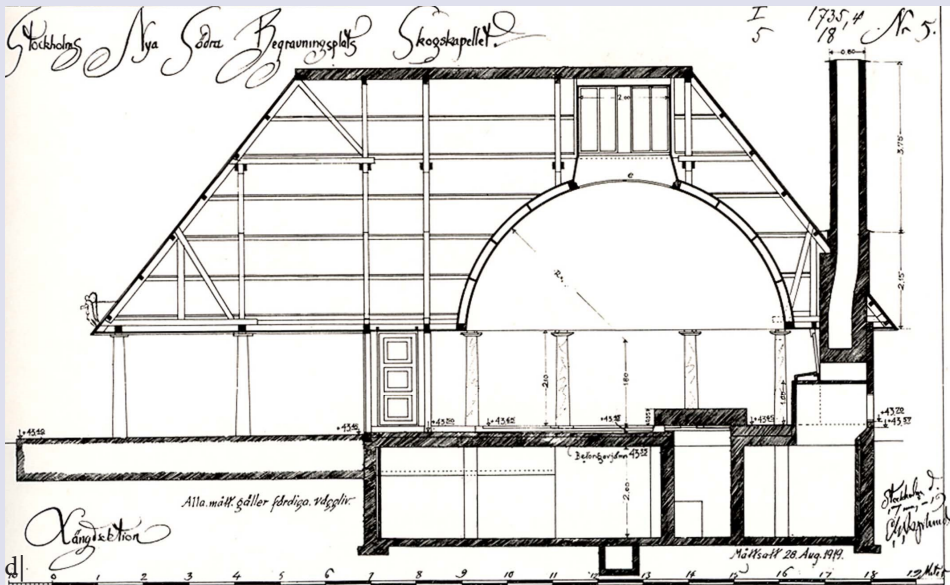
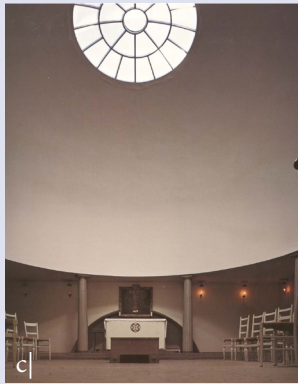
(Dirk van den Heuvel, 2008, 287)

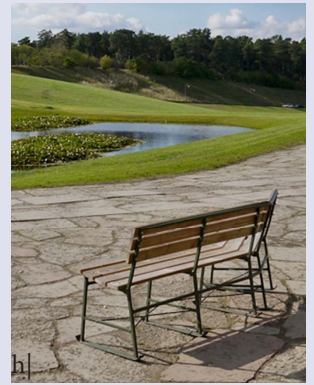
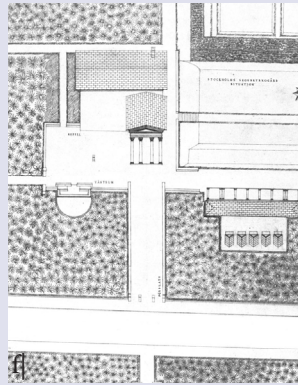

In 2008 schreef Dirk van den Heuvel voor OASE 75 een artikel over het werk van Petra Blaisse en de architectuur van het gordijn. Tegenover de introverte patio woning die ook bij Benchelabi werd besproken, wordt de tent of het tabernakel naar voren geschoven als primair type van de architectuur van het gordijn. Enerzijds is het een tegenhanger voor de statische structuur en constructie, anderzijds wordt het textiel van de tent geassocieerd met een huid die het private beschermt. Het gordijn markeert een verschil in ruimte: het binnen en het buiten worden op de grens tegelijkertijd gescheiden en samengebracht. Volgens van den Heuvel verwijst het bedekkende van textiel ook naar gender theorieën uit het sociologische veld (zie beeld 2).

Het werk van Blaisse maakt duidelijk dat textiel binnen architectuur een onderschat element is. Het is een dynamisch middel dat van vorm kan veranderen: het kan opbollen of gewikkeld worden rond een object. De architectuur van het gordijn wordt door Blaisse begrepen als effect, dat door licht, lucht en beweging; vouwen en naden; textuur en patroon een illusie biedt van volume, schaal en sculptuur. Daarnaast suggereert het gordijn een theatrale ambiance, de verbeelding van een potentieel spektakel. Het prikkelt de fantasie van de toeschouwer.

BEELD 7.
portico en
gebaar

Het Woodland kerkhof in Stockholm kreeg vorm tussen 1915-1940 door een samenwerking tussen architecten Gunnar Asplund en Sigurd Lewerentz. Asplund ontwierp de Woodlandkapel tussen 1918-1920 als deel van het grotere project. De kapel is rijk aan referenties en integreert zowel klassieke als vernaculaire elementen. Bij frontale benadering toont de kapel zich als een piramide op slanke kolommen. Deze elementen vormen een overdekte buitenruimte die opgevat wordt als een open portico voor ceremoniële samenkomst. Volgens een bespreking in *Modern Architecture since 1900* (Curtis, editie 1996) bevat de portico meerduidige oriëntatie en betekenis:

“It could be read as a simplified temple, as a formal façade, as a lateral screen, as a rustic shelter, as an impluvium for catching the rain, even as a dignified space of assembly.”

Curtis, 1996, 341

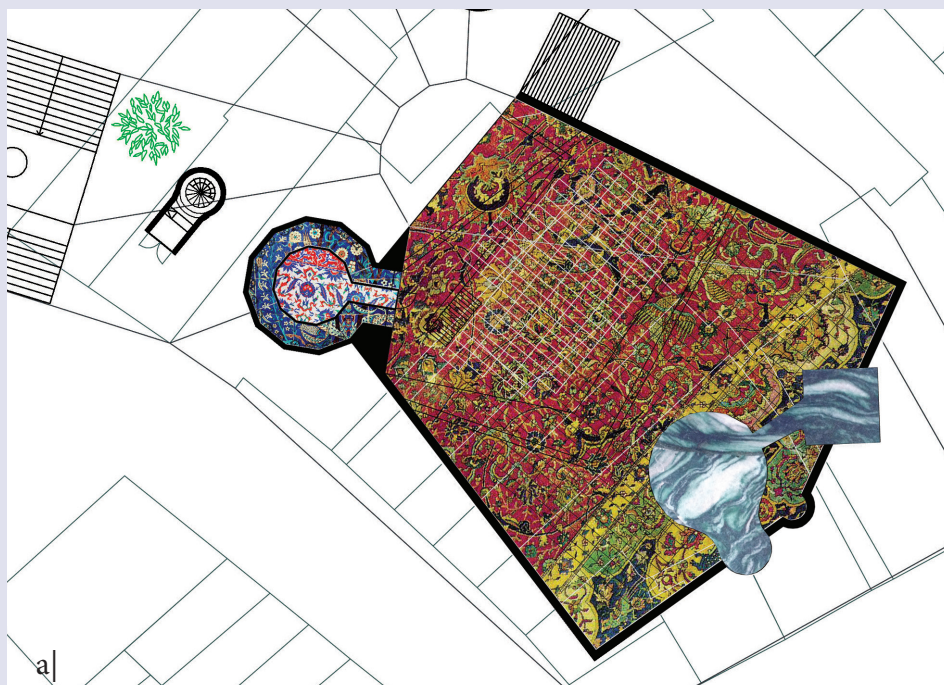
De voorkamer is op schaal van de toegangsdeur tot het interieur: een overkoepelde, lichte ruimte. Het plan is klassiek in opbouw, de snede speelt met verhoudingen en schaal. Vormgeving bekleedt een centrale plaats bij Asplund, architectuur blijft volgens hem in belangrijke mate een kunstpraktijk.

Lewerentz bouwt in 1922 ook een kapel (zie afbeeldingen 8.f. en 8.g.), die net zoals de Woodlandkapel deel is van een groter uitgetekend pad doorheen de site. In zijn ontwerp toont de architect zich meester in de klassieke taal van architectuur. Hij brengt deze echter onder spanning door transformatie en herinterpretatie van de conventionele vormtaal. De ervaring is bevreedend, waarin niets is wat het lijkt.

Afbeelding 8.h. toont een zitbank in het park. De subtiele knik doet de twee delen naar elkaar toe buigen. Het simpele gebaar in de vormgeving van de zitbank zet aan tot ontmoeting en gesprek.

BEELD 8.

ontwerp van
een wijk-
moskee

De moskeebouw in de diasporacontext vraagt lokale vertalingen van gebruiken en symboliek. Migranten van eerste en tweede generatie brachten hun gebedsplaats onder in onbestemde stedelijke restructies. Meestal zijn ze in de publieke ruimte niet zichtbaar en daarom worden ze vaak schuilmoskeeën genoemd. De Heimweemoskee is daarentegen een erg zichtbare symbolische plek. Door het gebruik van koepels, minaretten en typische interieurs refereert ze naar het type moskee uit het thuisland. Nieuwe vormen zoals de poldermoskee in Nederland tonen de nood aan een tussenvorm.

Doorzon Interieurarchitecten ontwierp in Gent centrum een wijkmoskee voor 500 gelovigen. Het duo ontwerpers koos bewust voor een locatie die een plek in de samenleving symboliseert. De moskee is zowel gebedsplaats al een ontmoetingplaats. Binnen het ontwerp is er dan ook ruimte voorzien voor een theehuis en voor leslokalen (taal-, kook- en naaicursussen). Omdat gekozen werd voor een bouwblok grenzend aan de Vrijdagmarkt, biedt het ontwerp naast ontmoeting binnen de Islamitische gemeenschap ook contact tussen culturen onderling.

Afbeelding 1.a toont de ontworpen gebedsruimte, die werd voorzien van een tapijt dat verschillende zones en bijhorende gebruiken aanduidt.

IV. ONTWERPEND ONDERZOEK

twee poorten

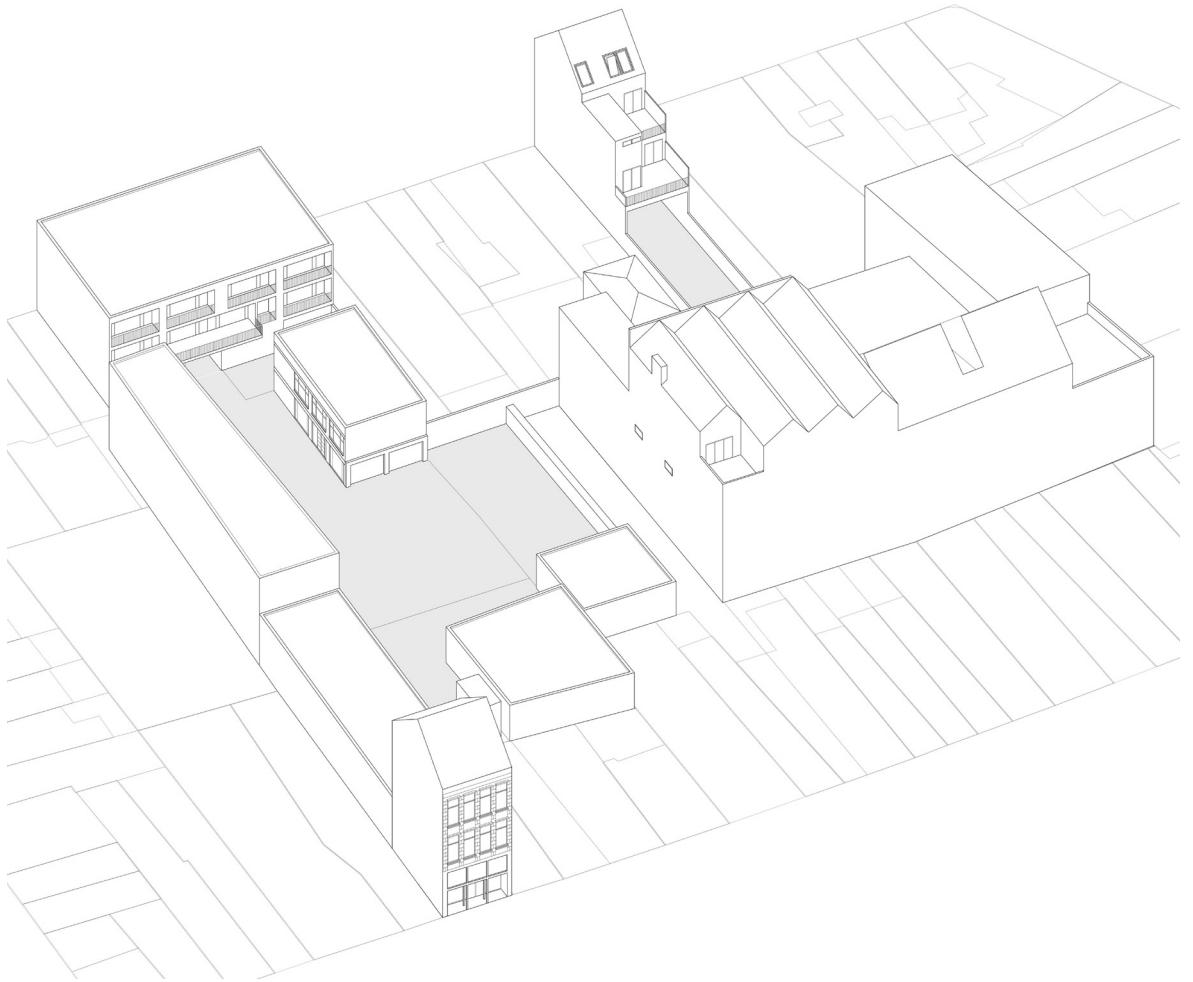

toegang tot The Warehouse

toegang tot de ontwerpsite

De uitkomst van het VME The Warehouse project opgestart in 2001 is een dorp in een stad. Het poortgebouw aan de Kattenberg vormt de doorgang naar een voormalig industrieel complex, gelegen rond een centrale koer. De toegang wordt via codes en een hek geregeld aan de poort. De grenzen van het fabrieksgebouw van weleer doen nu dienst als omwalling van een privaat gereguleerd woongebied. Een aantal bewoners heeft enkele jaren geleden de krachten gebundeld om samen een toevluchtsoord te creëren in de binnenstad, een trend die steeds meer opgang kent. Zowel ruimtelijk als sociaal keert het model echter vaak haar rug naar de omliggende stad: niet iedereen vindt er zijn plaats. Zeker in een wijk als Borgerhout, contrasteren deze enclaves, opgericht door en voor bemiddelde stadsbewoners, met een andere socio-culturele context. Het is een permanente toe-eigening die wordt afgebakend. In het besproken bouwblok, grenst het binnengebied van VME The Warehouse net niet aan een vrij toegankelijk fragment binnengebied. Dit restgebied wordt uitgekozen als ontwerpsite. Een eerste verkenning van het terrein roept het beeld op van een vergeten coulisse in de stad. Uitgeleefd en afgetakeld inspireert ze tot nieuwe invullingen en gebruiken.

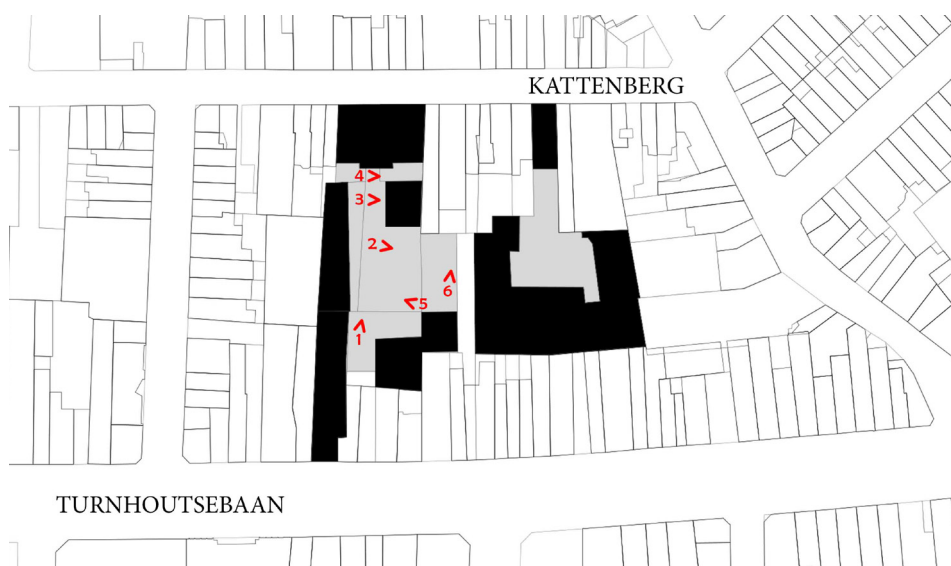
bestaande toestand van de ontwerp-site

verkenning van de site

Via een appartementsgebouw van drie bouwlagen hoog grenst het binnengebied aan de Kattenberg. In het midden van de gevel ontsluit een gang het binnengebied: de poort aan de straatkant staat altijd open. De sokkel is aan de ene kant bewoond, de andere kant staat leeg. De achterkant van het appartementsgebouw – uitkijkend op het binnengebied – is opgebouwd uit loggia's op het zuiden.

Het terrein doet dienst als parking voor auto's, afval en schroot. Perceelgrenzen worden gemarkeerd aan de hand van een ad hoc snelbouwmuur, of een openstaande poort. Enkele depots die de site afzomen, bieden geen al te levendig programma. Sommige zijn achterhuizen van aangrenzende panden aan de straatkant, andere gebouwen op autonome percelen aan de binnenkant van het bouwblok. De gesloten garagepoorten van de opslagplaatsen laten geen inkijk toe.

Een diepe, smalle stadstuin buffert als niemandsland tussen de twee fragmenten binnengebied, aan de ene kant overschaduwd door de hoge, blinde bakstenen muur van het appartementencomplex The Warehouse en aan de andere kant afgesloten met een door klimop overwoekerde prikkeldraad.

drie **systemen**

Het ontwerp ambieert een alternatieve toe-eigening van eenzelfde ruimtelijke context als VME The Warehouse door een ander socio-cultureel publiek. Het ontwikkelt zich vanuit drie systemen. Vooreerst wordt de rand van het bouwblok opnieuw gedefinieerd en geprogrammeerd. Uit de eigen analyse en gesteund door bevindingen in de masterscriptie van Sarah Van de Velde en Marije Vanden Eynde, blijkt het belang van zogenaamde secundaire ruimtes die door de ter plaatse georganiseerde activiteiten nieuwkomers inschakelen in het sociale weefsel van de wijk. Diversiteit wordt er ontmoet en bemiddeld. De programma's worden ingepast in de bestaande rand van het beschouwde bouwblok. De dikte van de rand verandert in profiel en creëert restruimtes.

Deze oefening van het 'gevondene' is de eerste taak van de architect en vormt meteen ook de aanleiding tot het tweede systeem: de drempel. De ingebrachte programmaties hebben eigen regimes en eigen noden aan privacy, buitenruimte, zichtbaarheid van toegang,... die onderling wel eens tegenstrijdig blijken. De drempel biedt een manier van omgaan met deze mogelijke conflicten. Het ontwerp van de drempel werkt op de contouren van privaat en publiek. Op hun beurt worden die grenzen verbonden met culturele codes die vastzitten op overgangen tussenbeide. De drempel hertekent het silhouet van het gebied aan de binnenkant van de bouwblokrand. Ze spant een 'stedelijke buitenkamer' op, spelend met het statuut van voor-en achterkant.

Als derde systeem worden er in deze 'buitenkamer' elementen binnengebracht. De objecten ijken het plein en zijn dragers van betekenis. Ze zijn product van de besproken vormtaal, een taal die verwijst naar culturele kwesties als het lichaam of de tuin, maar zich tegelijk losmaakt van de culturele laag om terug te keren naar de meest elementaire vorm.

1

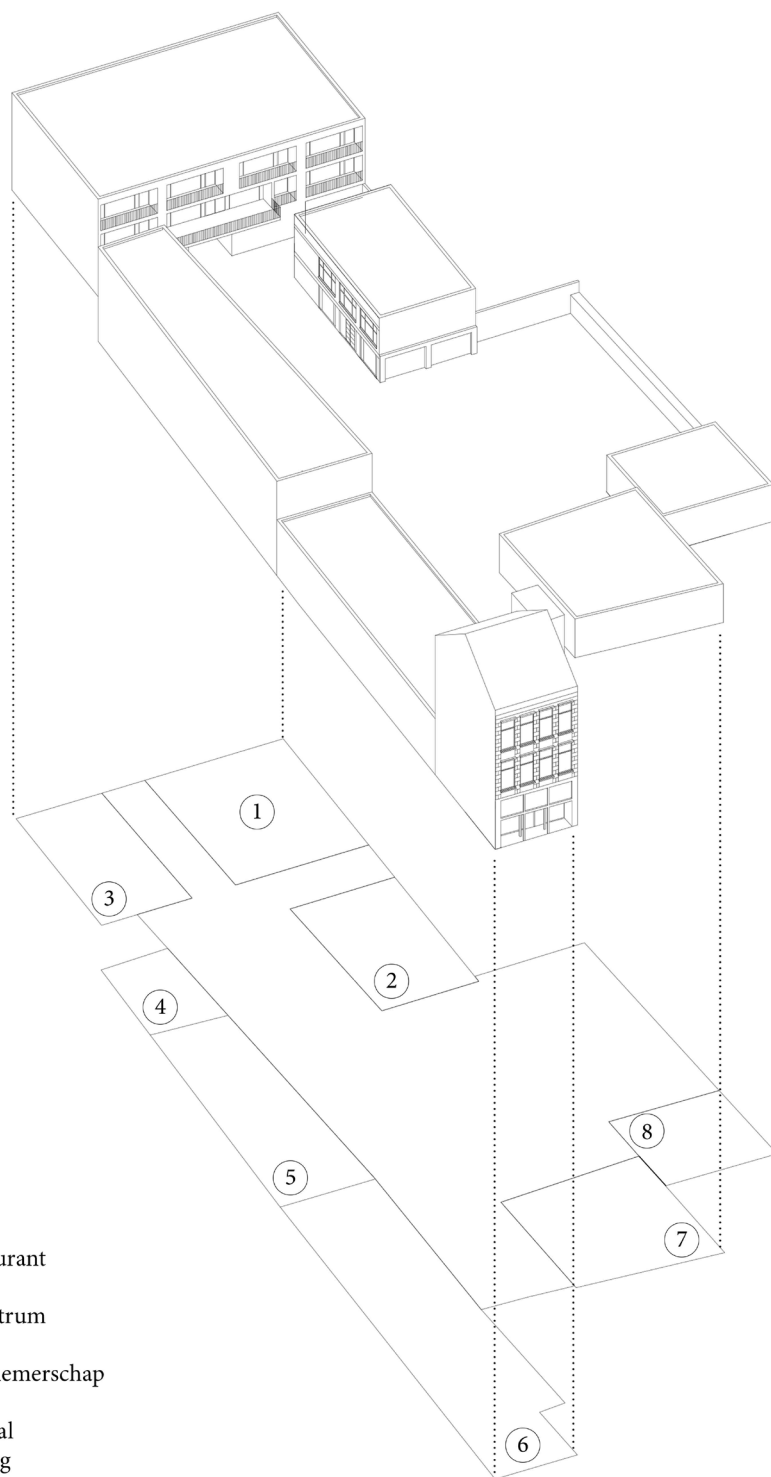
programma

De eerste fase in het activeren van het binnen-gebied, is de toevoeging van programma. De sociale programma's waarop regelmatig een zekere gevoeligheid zit, vinden hun plek in de wijk door zich terug te trekken aan de achterkant van de publieke façade. In wisselwerking met de drempel als tweede systeem, onderzoekt het ontwerp een zinvolle schakeling tussen de verschillende activiteiten. Mogelijke sociale praktijken in de ontworpen drempelruimten worden impliciet verbeeld, maar het ontwerp houdt er rekening mee dat er ook andere activiteiten kunnen plaatshebben. De rand laat dit toe, houdt desalniettemin stand.

Het leegstaande gedeelte van het appartementencomplex aan de Kattenberg wordt ingevuld als sociaal restaurant. Aan de straatkant krijgt het een publieke ingang tegenover een meer informelere toegang in het binnengebied. Een depot op het aanpalende perceel, dat wordt ingevuld als herberg, overschaduwde die toegang. De achtergevel van het pand waarin het sociaal restaurant wordt geïnstalleerd, ligt op enige afstand van het depot waarin de herberg komt, en creëert zo een ongedefinieerde marge. Deze restruimte wordt bevestigd en verder gestructureerd door een geïntroduceerde wand en wordt ingevuld als terras voor het restaurant. Aan de hand van zijn vormgeving, wil het sociaal restaurant verschillende soorten publiek aanspreken: naast een sociaal restaurant is het ook een kantine voor de herberg, of een theehuis voor de buurt.

In hetzelfde pand als het sociaal restaurant wordt de gelijkvloerse studio vrijgemaakt voor een medisch center. Opnieuw krijgt de voorkant een publieke toegang terwijl de toegang aan de kant van het binnengebied meer besloten is. Om in te spelen op een lokale problematiek wordt aan de achterzijde een afkickcenter georganiseerd. De drempel verzacht het taboe en de spanning die het programma met zich meebrengt.

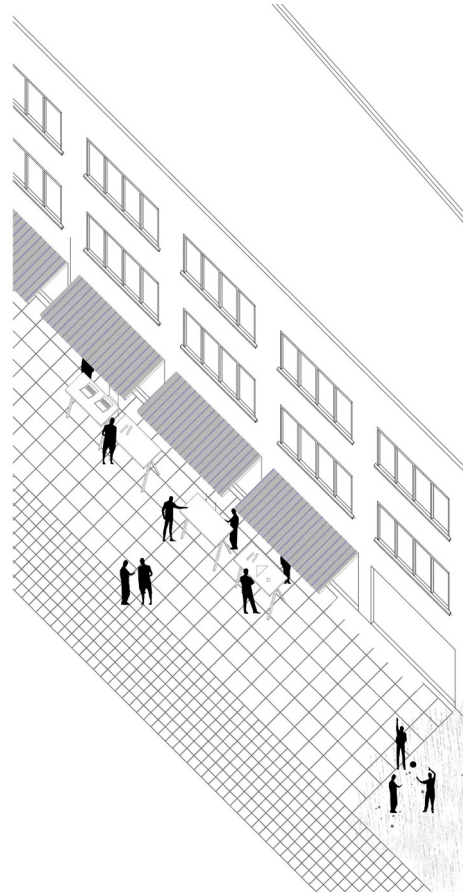
Het langwerpige depot als uitloper van het afkickcentrum, bestaat uit drie bouwlagen en wordt benaderd als incubatieruimte voor buurtgebonden ondernemingschap. De modulaire bouw van het depot leent zich tot een flexibel gebruik naargelang de gewenste grootte van de ateliers, werkplaatsen of recycleerpunten. Elk segment kan worden open gezet via de garages om de activiteiten ook naar buiten toe te trekken (zie beelden a en b). Het is een experimentele ruimte, die door zijn modulaire structuur ruimte laat voor evolutie. Als broedplaats voor nieuw ondernemerschap staat het open voor detailhandel, klusjesdiensten die een kleinschalige opslagplaats nodig hebben, maar ook voor creatieve ondernemingen die in Borgerhout sterk vertegenwoordigd zijn. De module met de grootste garage dient als logistiek punt en beheercenter. Alle ateliers/depots zijn tijdens de schooluren bereikbaar voor laden en lossen via de Kattenberg, terwijl 's ochtends en 's avonds het binnengebied wordt gevrijwaard van dit verkeer.

- 1| sociaal restaurant
- 2| herberg
- 3| medisch centrum
- 4| afkickcenter
- 5| klein ondernemerschap
- 6| winkelpand
- 7| activiteitenhal
- 8| kinderopvang

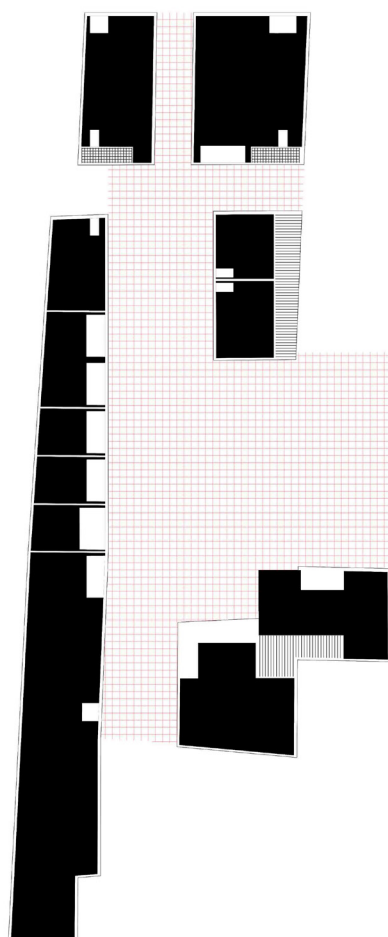

fragment van de bestaande garagewand

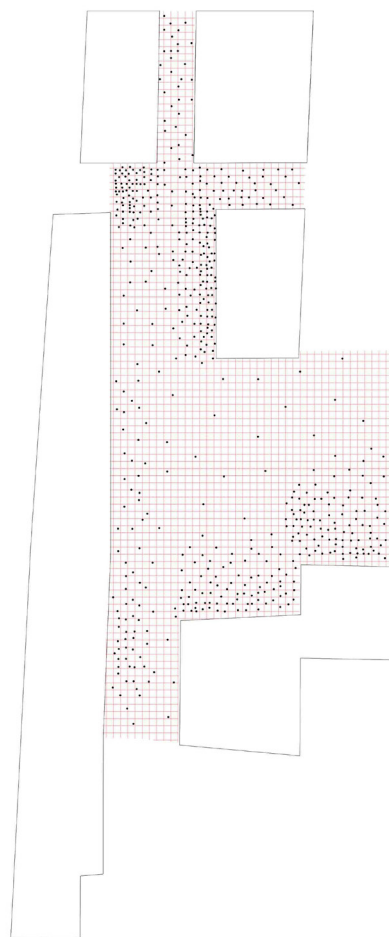

gevel openen voor klein ondernemerschap

Het gebouw waar momenteel een filiaal van Kruidvat is gevestigd, vormt de uitloper van het pand met de garagepoorten. De vitrine en toegang zijn gelegen aan de Turnhoutsebaan, de winkel en opslag lopen nog tientallen meters door tot in het binnengebied. Het pand behoudt zijn rol als winkel aan de Turnhoutsebaan en de opslag blijft toegankelijk via het binnengebied, om ook de bestaande ‘achterkantwerking’ van het laden en lossen een plaats te geven op het plein. De gevel wordt echter meer opengemaakt naar het binnengebied toe, zodat de doorlaatbaarheid van de bouwblokrand wordt vergroot. Tijdens de openingsuren van de winkel ontstaat er zo een nieuwe toegang tot het binnengebied. Periodiek wordt de winkel op die manier een actieve schakel tussen de publieke straat en het publieke binnengebied. Zonder de huidige winkel meteen weg te drukken kan de vitrine aan de Turnhoutsebaan in de toekomst een belangrijkere toegang en gezicht vormen

toegang en terrassen

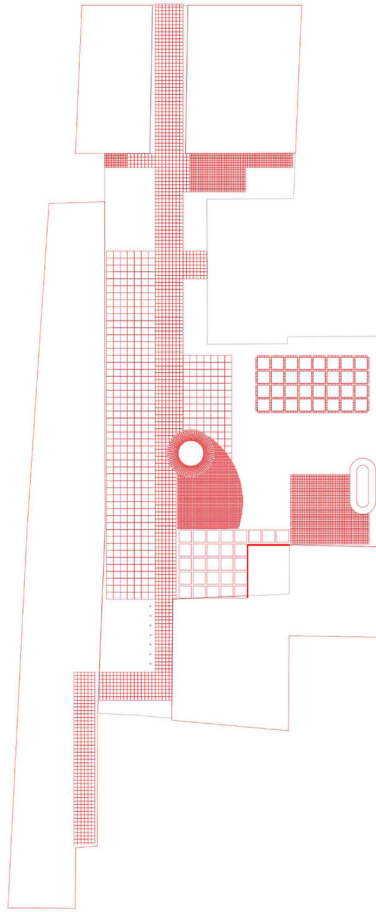

gewenste buffers

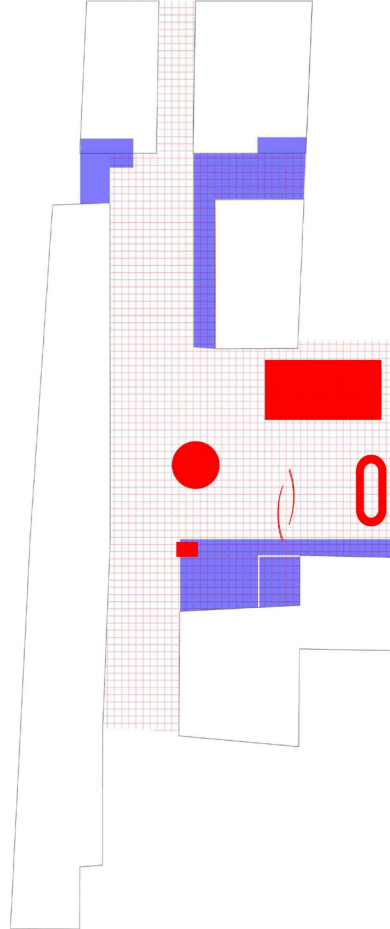
van het binnengebied. Het winkelpand zou dan ingevuld kunnen worden door een sociaal verhuurkantoor gelinkt met het kleine ondernemerschap in de ateliers, of een uitloper van het recycleerpunt.

Verder worden twee groot geschaalde aanpalende garages ingevuld als kinderopvang en polyvalente zaal. Om licht en lucht in te brengen wordt een deel opengemaakt als patio en wordt er een centraal volume toegevoegd als schakel tussen de bestaande garages. In deze laatste wordt een studielokaal ondergebracht om, in samenwerking met de scholen in de buurt, leerlingen een plek te bieden waar ze na de schooluren kunnen studeren en aan taken kunnen werken. Het project maakt expliciet plaats voor een verlengstuk van de school, omdat deze een sleutelrol speelt in de sociale mobiliteit binnen de superdiverse

wijk (zie casus van Het Keerpunt). Tijdens examens kan de aanpalende polyvalente ruimte ingericht worden als studiezaal, terwijl het lokaal tijdens de schooluren dan weer kan verhuurd worden voor workshops of bijscholing, eventueel gelinkt aan activiteiten in de polyvalente zaal.

betegeld tapijt

systemen twee (blauw) en drie (rood)

2

drempels

Het ontwerp observeert en tekent de ontwikkelingsmogelijkheden van de bestaande configuratie uit. Op die manier geeft het structuur aan de ruimte zoals ze aangetroffen werd. Als oefening werd voor de 'buitenkamer' een betegeling uitgetekend. Alsof het een tapijt betrof, bedekt het voormalige grenzen en verenigt het voormalige restruimtes. De vlakke tekening begrenst en verbindt de drie systemen tegelijkertijd. De zoning begeleidt beweging door de 'buitenkamer'. Deze werking wordt versterkt door het tweede systeem: de drempel organiseert de besproken programma's en activiteiten en schakelt ze in tijd en ruimte.

Tussen de sociale en ruimtelijke betekenis ervan, vormt de drempel een manier van omgaan met spanningen in een context die zowel symbolisch als in de ruimte overbelast dreigt te geraken.

Drempels vormen een relevant onderdeel van onze dagdagelijkse stedelijke ervaring. Tijdens het circuleren door de stad worden steeds fysieke of mentale grenzen overgestoken, waar routines of ceremonie mee zijn verbonden. Parallel daarmee worden belangrijke momenten in een mensenleven geïkt door culturele overgangsrituelen. Een drempel kan daarom zowel een ruimtelijke als een sociale betekenissen krijgen. Het bevat steeds een moment van overgang, waarin twee momenten op elkaar betrokken en tegelijkertijd losgekoppeld worden van elkaar.

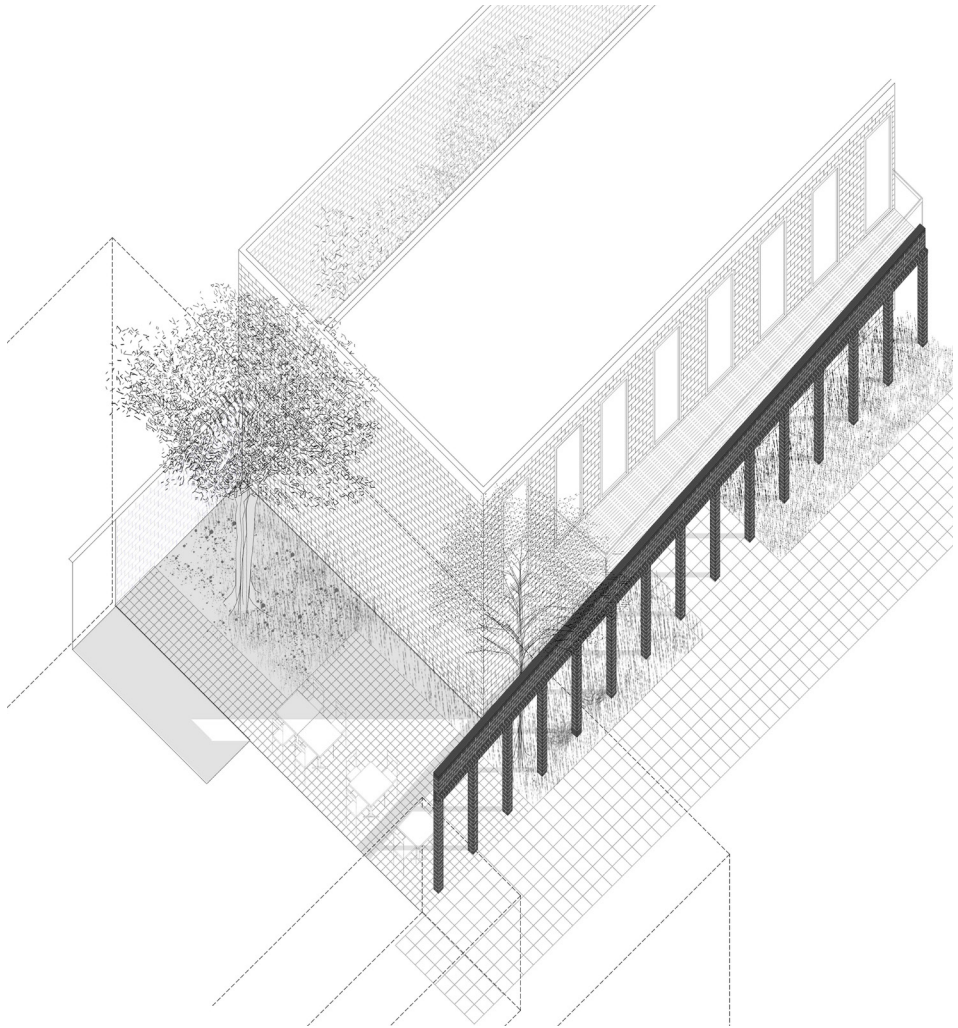
Door migratie worden aan conventionele afbakeningen nieuwe betekenissen toegevoegd. Tegenstellingen tussen binnen/buiten, privaat/publiek, vrouw/man krijgen bijkomende dimensies door een verschil in cultureel referentiekader. Eenzelfde bebouwde ruimte krijgt op die manier bijkomende betekenissen, die soms wrijvingen veroorzaken met verwachtingen vanuit de 'gastsamenleving'. Zowel ruimtelijk als sociaal bestaat er in wijken als Borgerhout een nood aan ambiguïteit van het 'tussen', van drempels, van overgangen: die ruimte laat voor tegenstellingen om elkaar tegemoet te kunnen komen. Op de drempel zitten zekere vrijheidsgraden vast, er kunnen nieuwe varianten van het 'binnen' en het 'buiten' ontstaan.

Stedelijkheid an sich werkt als buffer: de accumulatie van mensen en activiteiten genereert een zekere anonimiteit voor de gebruiker of de toeschouwer. Niet-architectonische middelen als duisternis, verlatenheid of geuren kunnen ook werken als barrières. Een diffuus belichte of donkere plek trekt minder aan, het wordt minder geregistreerd als publieke plek en roept een zekere terughoudendheid op. Een andere buffer is de mogelijke identificatie met de gebruikte vormtaal en bijhorende culturele associaties. Een taal die de toeschouwer vreemd is veroorzaakt afstand.

Een drempel kan allerlei gedaanten aannemen in de ruimte: het is een wisseling in betegeling, een façade, een kamer. De drempel evolueert bovendien in de tijd: verschillende regimes en verschuivende toe-eigeningen doen de gedaante ervan veranderen. De drempel opent en sluit mogelijkheden en vergroot zo het speelveld van het achterliggend programma.

Voor de verschillende sociale programmaties binnen het ontwerp, moeten zinvolle schakelingen doordacht worden. Hoewel het bouwblok en het binnengebied activiteiten van allerlei soort kunnen opnemen, zijn sommige combinaties evidentier dan andere. De hybriditeit van programma's als kinderopvang, opvangcentrum voor verslaafden, wonen of werken vraagt om een specifieke aanpak.

De drempel bepaalt de porositeit en de zichtbaarheid van het programma. Het thema wordt ontwerpmatig ontwikkeld als antwoord op spanningen of conflict tussen de verschillende activiteiten. De dikte van een grens wordt gespeeld: de gevel wordt ontdebeld, krijgt een verlengstuk of wordt integendeel uitgehold. De ontworpen 'buitenkamer' krijgt diepte. Het is een oefening in gradaties van publieke zichtbaarheid, per programma uitgedacht. De drempel begeleidt de overgang tussen publiek en privaat, terwijl het programma zich relatief autonoom kan ontfouwen aan de achterkant ervan.

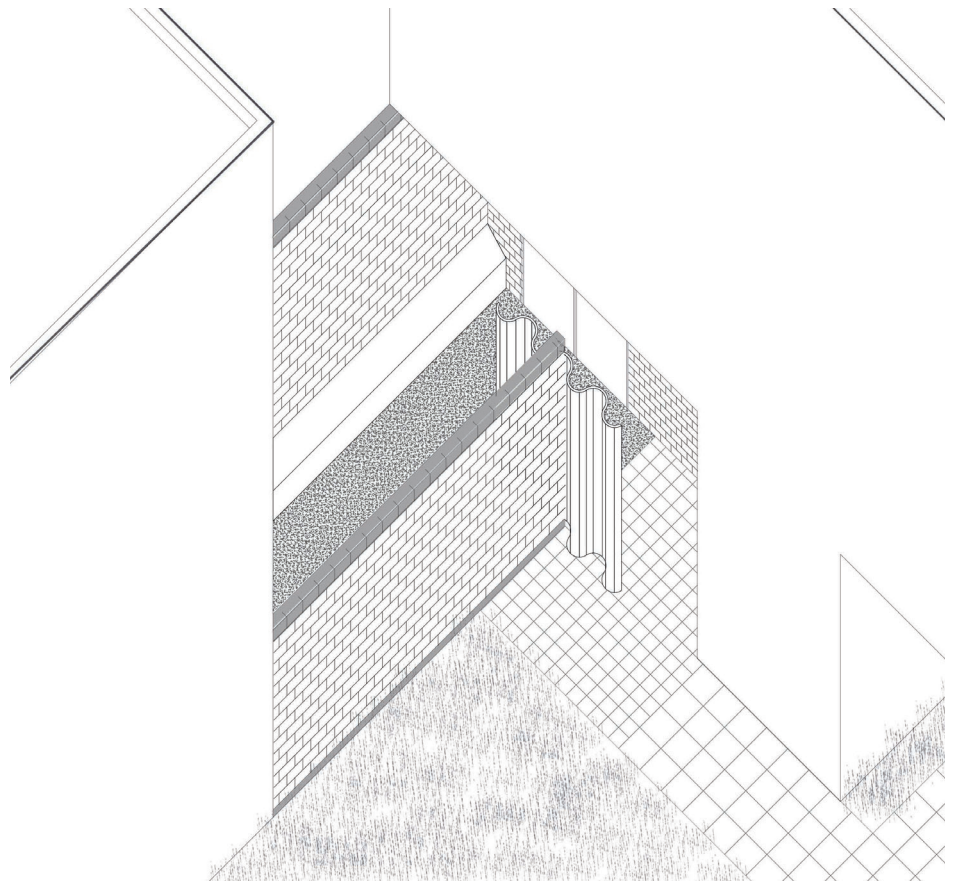

zicht op het hostel en de buitenkamer als link met het sociaal restaurant/kantine

De marge die werd gelaten tussen de achtergevel van de appartementen en het depot wordt een volwaardige buitenkamer door de introductie van een nieuwe wand, die wordt opgevat als een schakeling van portieken. De buitenkamer die dienst doet als terras van het restaurant, wordt zo afgebakend zonder afgesloten te worden; de herberg trekt zich terug achter de nieuw geïntroduceerde publieke wand. De schil van het private interieur wordt ontdubbeld waardoor een marge ontstaat, die kan afgebakend worden als private opslagruimte voor fietsen of ontwikkeld worden als groene buffer. Zo wordt tegemoet gekomen aan de nood aan geborgenheid en terughoudendheid ten opzichte van publieke stromen. De drempel verzacht de spanningen die rond het publiek – privaat vraagstuk ontstaan en creëert tegelijkertijd ruimtes voor ontmoeting.

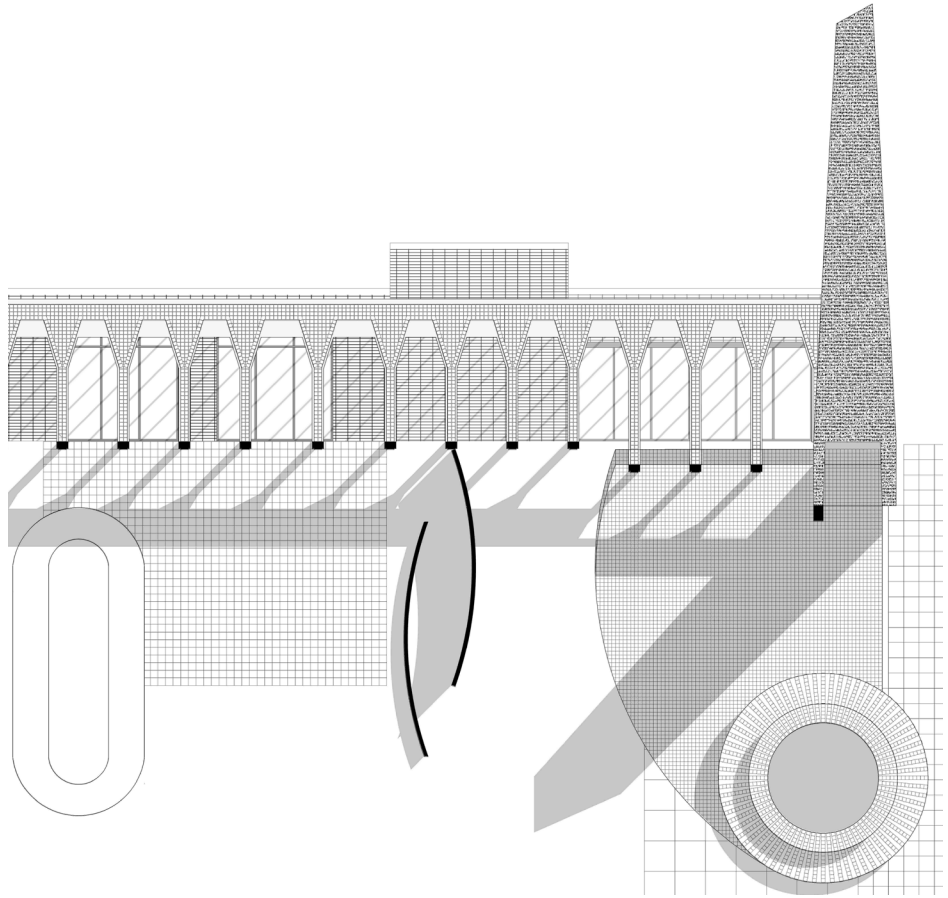
De geïntroduceerde wand heeft bovendien betekenis op schaal van het plein: ze begeleidt de stroom van passanten door de hoofdas te benadrukken. In één integrerend gebaar begeleidt de wand enerzijds beweging in de 'buitenkamer' en anderzijds toegang tot de herberg en het sociaal restaurant.

Tegenover de dokterspraktijk aan de voorkant, krijgt het afkickcentrum een anoniemere façade. De drempelwerking eigen aan het bouwblok leent zich hier in principe al toe, maar de achterkantwerking wordt versterkt door gebruik te maken van een bestaande tuinmuur. De voormalige woning op het gelijkvloers die plaats maakt voor het medisch centrum, had een beperkt tuintje dat grensde aan het binnengebied via een snelbouwmuur. Deze afgebakende buitenruimte wordt behouden en ingezet als buffer voor een programma waarmee een zekere gêne en taboe verbonden is.

beeld van de tussenruimte als buffer voor delicaat sociaal programma

De volumes waar de kinderopvang, het studielokaal en de polyvalente zaal worden in onder gebracht, krijgen een nieuwe huid die een overdekte overgangsruijnte – een tussen – in zich opneemt. De overdekte buitenruimte werkt als overdrukkamer, die als waarde- volle leegte tijdelijke programmatie kan absorberen.

façade die de bestaande depots aanvult en een buitenkamer opspant |
plantekening van de elementen

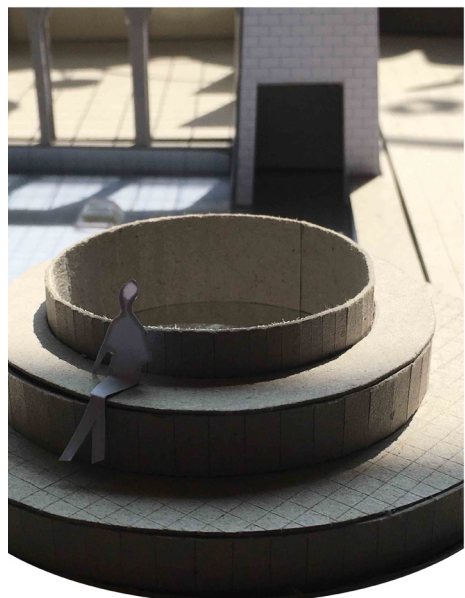
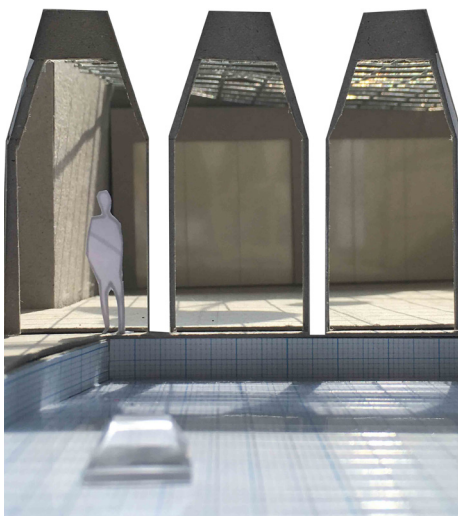
3

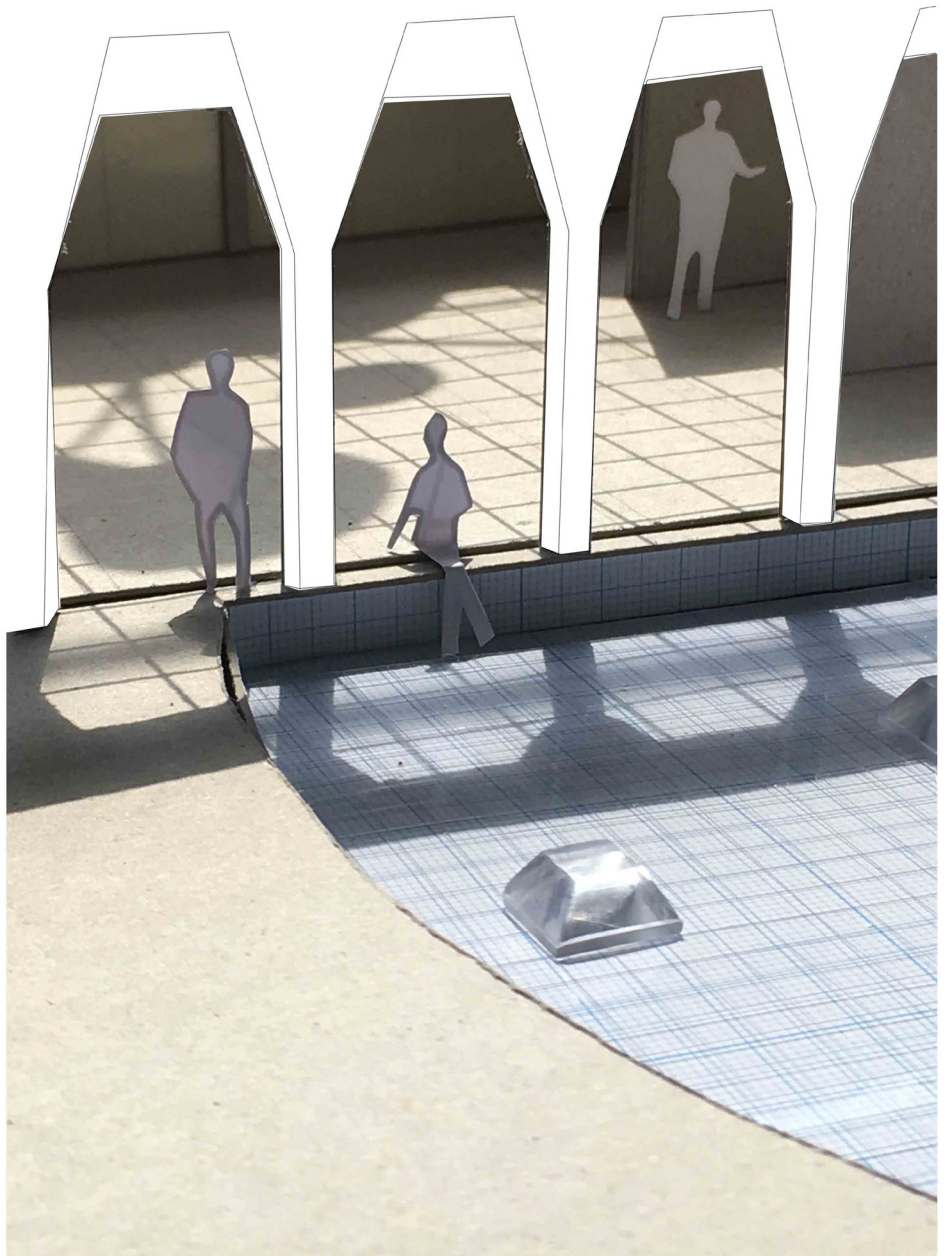
elementen

Met behulp van een derde systeem thematiseert het ontwerpend onderzoek een nieuwe referentielaaag die door migranten in de stedelijke ruimte wordt aangebracht. Bestaande tekens en gebruiken worden vertaald of opnieuw gedefinieerd door migratie. Door terug te keren naar essentiële thema's van de tekens, wordt de gelaagdheid niet teniet gedaan maar opnieuw ontwikkeld. De elementen nodigen uit tot gebruik. Ze vormen aanleidingen om er eigen associaties en betekenissen mee te verbinden.

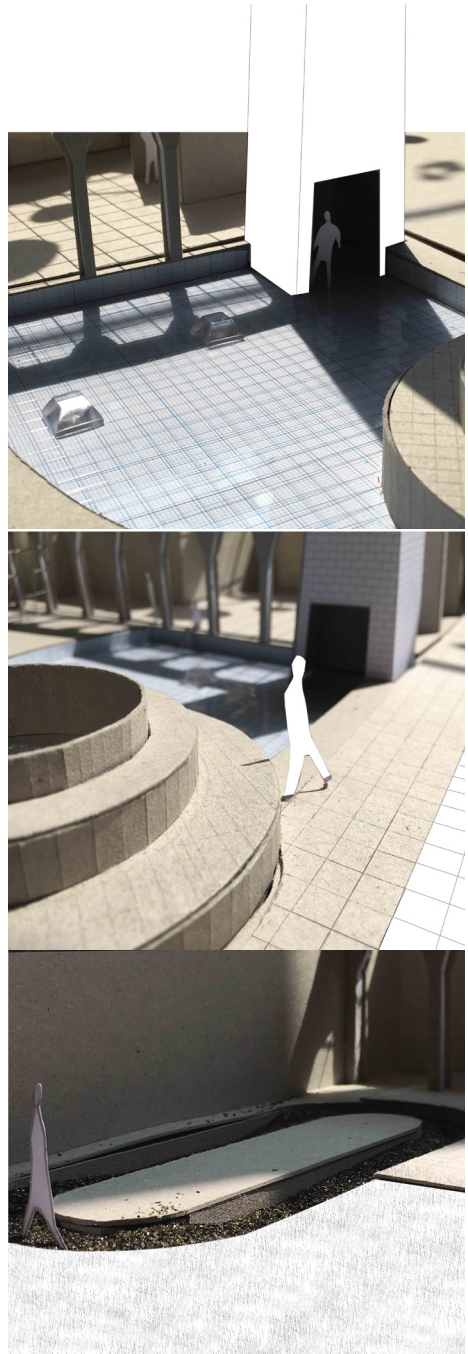
Een vorm van micro-zonering geeft expressie aan de 'buitenkamer': het onderscheidt sferen zonder op te delen. De site wil een plek zijn met verschillende weerklanken: met verschillende echo's naargelang de beelden die de toeschouwer aan de tekens toekent. Om dit te realiseren grijpt het ontwerp terug naar essentiële betekenissen van culturele kwesties als het lichaam, of de bron. Zo herbergt de 'buitenkamer' een verticale tuin, een waterbron, een toren. Het binnengebied wordt gerecupereerd en wordt ontwikkeld als spil van de wijk, als betekenisdrager voor elke bewoner ervan. De site als desolate plek die nadrukkelijk naar verleden tijd verwijst, wordt opgeladen en bekleed door tekens waar iedereen aanspraak op kan maken. Samen vormen ze een bevreemdend landschap, dat uitnodigt tot gebruik maar niets oplegt.

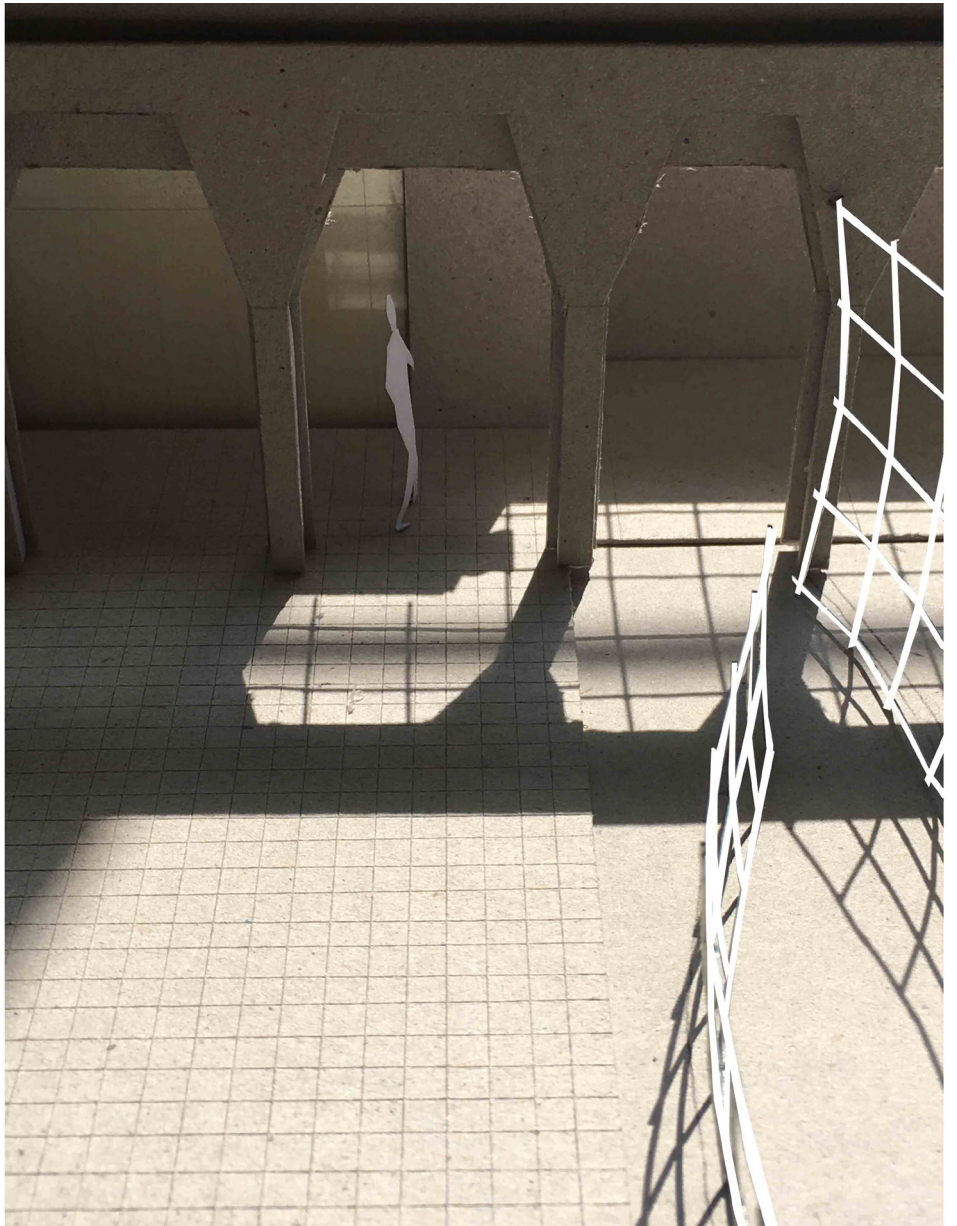
De bron wordt symbolisch ingezet om een centraal punt in de 'buitenkamer' aan te duiden. Water is een onvervreemdbaar collectief goed waar in elke cultuur betekenis op vastzit. Het onderhoudt elke vorm van leven en is bijgevolg fundamenteel waardevol. Het betegelde element gaat over in zitbank, om ontmoeting rond de bron te benadrukken. Een verzonken gedeelte grenzend aan de waterbron dient als bassin bij regenval, maar kan evengoed en aansluitend bij de haard als stedelijke zithoek fungeren. Het verticale element verwijst enerzijds naar de historische symboliek van de fabriek in de stad, anderszijds naar de minaret binnen de Islamitische architectuur en naar de kerktoren binnen het christendom. De smallere top verbreedt naar onder toe, waar de toren eindigt op het verzonken platform in een haard.

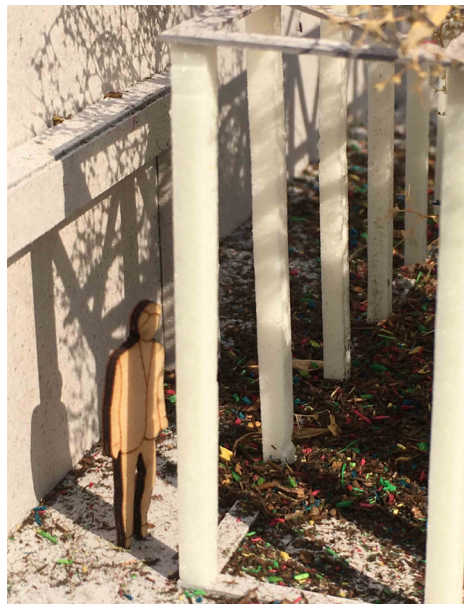

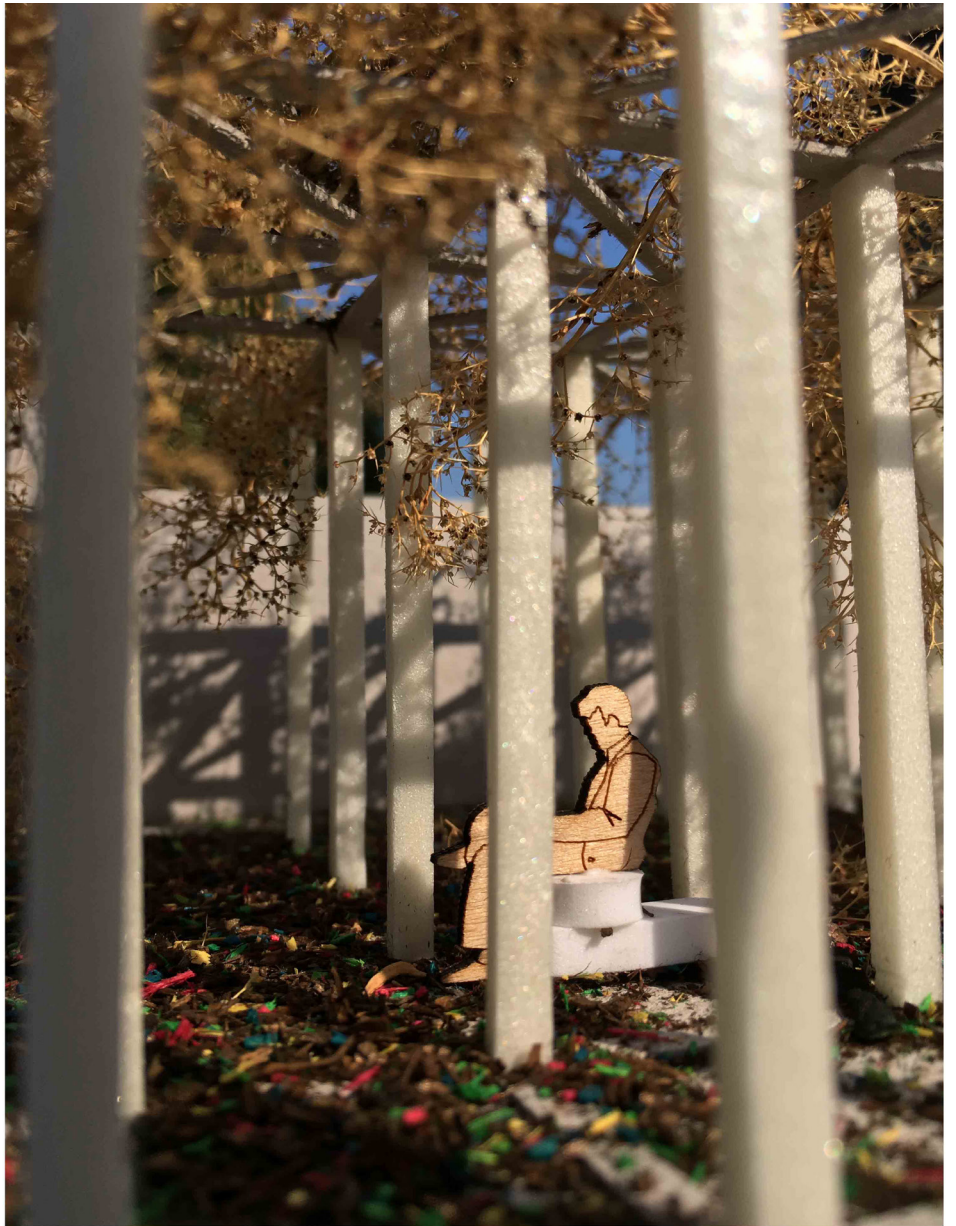
De kinderopvang krijgt een speelgebied op het plein dat afgebakend wordt door twee gestes: een klimrek dat de vorm van de zitput spiegelt en een loop piste tegen de oostelijke scheidingsmuur. Beide elementen bakenen een stuk 'buitenkamer' af voor de wereld van het kind. Ze zetten elementaire vormen neer die spel uitlokken zonder al te concrete spelregels.

De pergola vormt de groene oase op het plein. De structuur biedt verschillende mogelijkheden van interactie. Het is een overschaduwde plek, waar installaties kunnen worden vormgegeven: een doolhof gemaakt van doeken; een tentoonstelling van tekeningen, gemaakt in de naastgelegen crèche; hangmatten opgespannen tussen de kolommen. De opbrengst van de druivelaars en de bessenstruiken zijn collectief goed. De structuur is robuust en functioneel, terwijl het groene verzacht.

V. CONCLUSIE

de beeldende kracht van architectuur als motor

Deze scriptie erkent superdiversiteit als nieuwe (stedelijke) realiteit, een standpunt dat in de besproken bronnen gesuggereerd wordt. Het thema wordt benaderd vanuit zijn ruimtelijke manifestatie. In het uitgewerkte ontwerp wordt de beeldende kracht van architectuur aangesproken om potentieel open te leggen en leesbaar te maken. Het adresseert de nieuwe ontwerpopgaves binnen superdiversiteit, zonder andere recepten uit te sluiten.

De opgedane kennis van het ontwerpend onderzoek wordt niet geobjectiveerd. Het onderzoek wil immers vooral aanleiding of aansporing zijn om mogelijkheden te ontdekken. Het is een uitnodiging voor het stadsbeleid om de uiterlijke tekens en symbolen die binnen gebracht worden migranten in steden als Antwerpen binnenbrengen, op te pikken en een plaats te geven in de stedelijke ruimte.

De inwoner van de superdiverse stad heeft nood aan gedeelde tekens waarmee hij zich kan identificeren, opdat hij zich kan identificeren en verbinden met een groter geheel. Een bredere, cultuur-overschrijdende vormtaal kan die verbinding initiëren en op eenzelfde plek betekenissen samenbrengen. De ontwikkelde vormtaal binnen dit ontwerpend onderzoek verwijst niet naar een bepaalde minderheidsgroep binnen die diversiteit, maar naar diversiteit *an sich*. Verschil wordt niet uitgewist maar gedragen door de vormgeving van een onderlegger die allerlei soorten vertellingen suggereert.

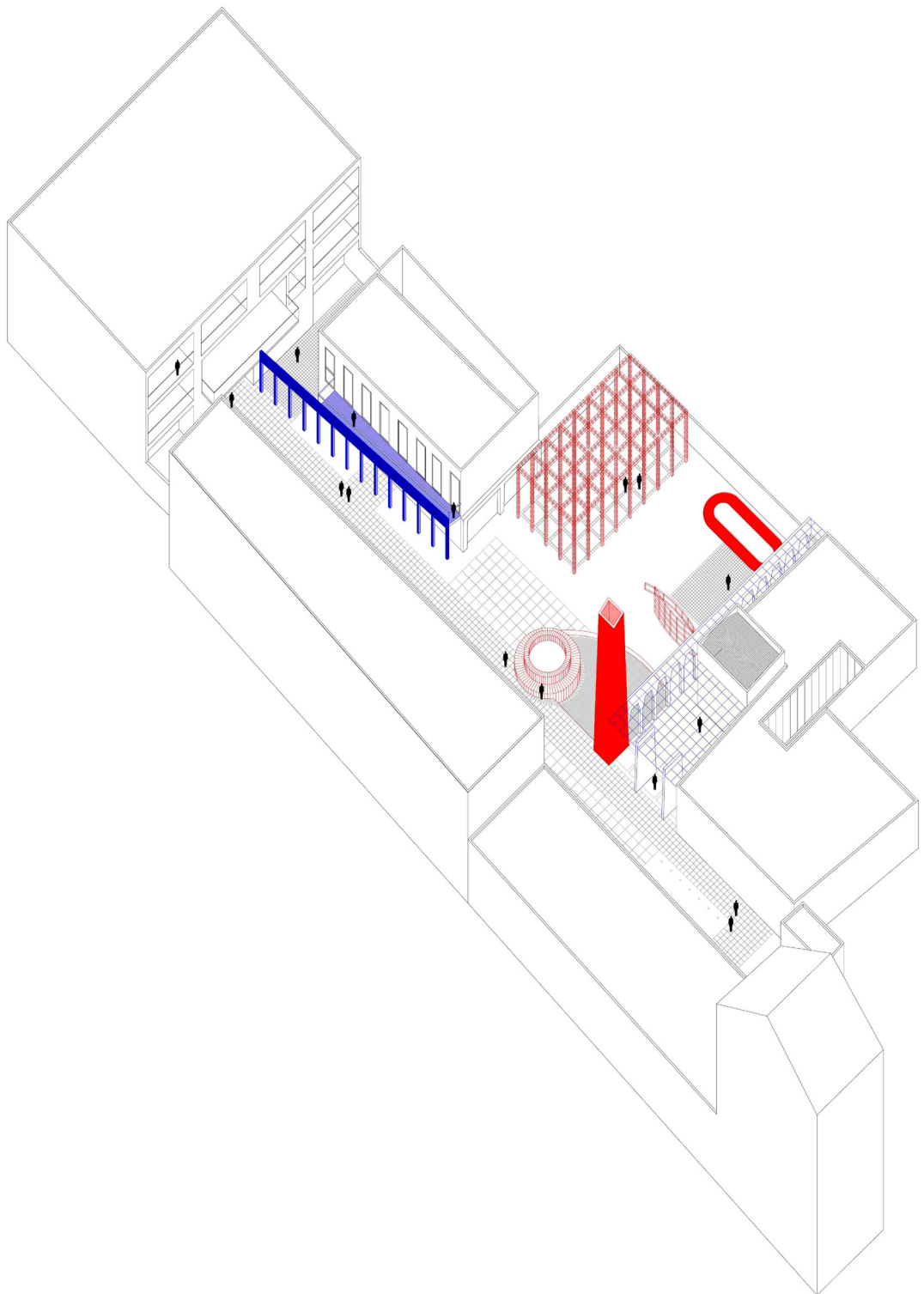
De beeldende kracht van architectuur werkt als een motor. Het ontwerpend onderzoek kan door de conventionele blik op het thema te verbreden, op waardevolle wijze het (maatschappelijke) debat injecteren. Het vormt het beginpunt van een participatieproces, dat de voorgestelde beelden toetst. Als bemiddelaar van belangen en claims in de ruimte en met een plaats aan de onderhandelingstafel, begeleidt de architect het proces. Doordat hij aan de hand van beelden mogelijkheden aanreikt, brengt hij de verschillende betrokken actoren op eenzelfde niveau. Daaruit kan dialoog ontstaan, die het project meer zeggingskracht bezorgt. De architect waarborgt de kernconcepten van het ontwerp, dat niet breekt onder maar buigt voor de belangen van de verschillende betrokken partijen. Via het verbindende gebaar dat het ontwerp wil stellen, krijgen individuele initiatieven op die manier een waardevolle opschaling.

Het bouwblok bezit de capaciteit om erg uiteenlopende programma's op te nemen. De rand is van nature een drempel en kan bijgevolg ingezet worden in de vraag van wijkbewoners om zich achter de schermen te verenigen. Het bouwblok en (meer algemeen) de drempel werken op de spanning tussen deze wens naar besloten ontmoetingsplekken van

bewoners enerzijds en de ruimte die ze hiervoor krijgen in de publieke ruimte anderzijds. De superdiverse realiteit wordt bevestigd door de grote economische activiteit die migranten meebrengen. Ook de individuele sociale initiatieven, al dan niet genomen door het stadsbeleid, vormen een uitgebreide en fijnmazige infrastructuur gericht op de uitdagingen binnen superdiversiteit. De gemeenschappen die binnen deze organisaties ontstaan, komen samen in de marges van de publieke ruimte. Als complement van deze waardevolle contacten achter de schermen, wil dit ontwerpend onderzoek ook mogelijke ontmoeting rond permanente, gedeelde tekens in de publieke ruimte voorstellen.

Binnen het scala aan minderheidsgroepen maakt ook de middenklasse deel uit van de superdiverse wijk. Het zijn jonge verdieners die hun plek zoeken in de stad, of mensen die door sociale mobiliteit de zogenaamde nieuwe middenklasse uitmaken. Voor de superdiverse wijk vormt het een grote uitdaging om ook van deze groep de belangen te betrekken, zonder deze voorrang te geven. Naast een algemene winst voor de diversiteit, zijn deze wijkbewoners meestal kapitaal krachtig genoeg om ook private investeringen te doen, waardoor de algemene woonkwaliteit vergroot in de wijk. Bijgevolg kan de integratie van VME The Warehouse als project van enkele gegoede stadsbewoners, een meerwaarde opleveren voor het plan binnen deze scriptie. Dit kan een thema zijn voor een volgend ontwerpend onderzoek. Opnieuw kan de inzet van gepaste programma's en het ontwerp van drempels een brug slaan tussen de geprivatiseerde koer van The Warehouse en de reeds vormgegeven 'buitenkamer'. De twee werelden die vandaag naast elkaar bestaan, kunnen op die manier zowel ruimtelijk als sociaal aan elkaar worden gelinkt en gedeeld.

Het ontwerp is een casco voor verdere ontwikkeling aan de achterkant van de publieke façade. De ingebrachte elementen vormen als het ware 'toppings' die autonoom kunnen evolueren. Het voorgestelde eindbeeld in het ontwerp wil het stadsbeleid, investeerders en burgers engageren in een gedeeld project.

VI. BIBLIOGRAFIE

BOEKEN

/ Awan, Nishat en Tatjana Schneider en Jeremy Till. *Spatial Agency: Other Ways Of Doing Architecture*. VK: Routledge (2011)

/ Apostel, Katrijn en Dirk Janssen en Filip Pittillion (red.). *Bouwblokkenboek: over het bouwblokkenweefsel in Antwerpen, theorie en praktijk*. Antwerpen, UPA (2008)

/ Cairns, Stephen, ed. *Drifting: Architecture and Migrancy*. VK: Routledge (2003)

/ Curtis, William J.R. *Modern Architecture since 1900*. VK: Phaidon (1996)

/ Dehaene, Michiel en Lieven De Cauter, eds. *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society*. USA/Canada: Routledge (2008)

/ Dehaene, Michiel en Els Vervloesem en Marleen Goethals en Hüsnü Yegenoglu, hoofdredactie. *Sociale poëtica: De architectuur van gebruik en toe-eigening*. België: OASE 96, NAI Publishers (2016)

/ Dellenbaugh, Mary en Marcus Kip en Majken Bieniok en Agnes Katharina Müller en Martin Schwegmann, red. *Urban Commons: Moving Beyond State and Market*. Basel: Birkhäuser Verlag GmbH (2015)

/ Ferguson, Francesca en Christina Gaugliz, eds. *Make_shift city : renegotiating the urban commons*. Berlijn: Jovis (2014)

/ Geldof, Dirk. *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven: Acco (2013)

/ Hou, Jeffrey, ed. *Transcultural Cities: Border-Crossing and Placemaking*. New York: Routledge (2013)

/ Lefebvre, Henry. *The Production of Space*. Vertaald door Donald Nicholson-Smith, UK: Oxford, 1991

/ Maly, Ico. *Superdiversiteit in Oostende*. België: Kif Kif vzw (2014)

/ Oosterlynck, Stijn en Arne Saeys, Ympkje Albeda, Nicolas Van Puymbroeck, Gert Verschraegen. *Divercities: Dealing with urban diversity. The case of Antwerp*. (2017)

/ Strauven, Francis. *Aldo van Eyck: relativiteit en verbeelding*. Amsterdam: Meulenhoff (1994)

/ Rieniets, Tim en Jennifer Sigler en Kees Christiaanse (ed). *Open City. Designing Coexistence*. Nijmegen: SUN (2009)

/ Van de Velde, Sarah en Marije Vanden Eynde. *Verblijf in de transitstad*. Masterproef faculteit Ingenieurswetenschappen en Architectuur, Gent (2017)

/ Verschraegen, Gert en Clemens de Olde en Stijn Oosterlynck en Frédéric Vandermoere en Danielle Dierckx (ed.). *Over gevestigden en buitenstaanders: armoede, diversiteit en stedelijkheid*. België: Acco Uitgeverij (2014)

ARTIKELS

/ Benchelabi, Hassina. "Cultural Displacement in Brussels with Maghrebi Women". *Journal of Architectural Education* (52 No. 1), p3-10 (1998)

/ De Cauter, Lieven. "Common Places: preliminary Notes on the (Spatial) Commons." *De Wereld Morgen* (2013)

/ Geldof, Dirk. "De nieuwe realiteit van superdiversiteit: Dirk Geldof over integratie, emancipatie en burgerschap." Interview van magazine *Terzake*, dossier 7 (2013)

/ Hall, Suzanne en Julia King en Robin Finlay. "Migrant infrastructure: Transaction economies in Birmingham and Leicester, UK." *Urban Studies Journal Limited* (2016)

/ Hall, Suzanne. "Picturing difference: Juxtaposition, collage and layering of a multi-ethnic street" *Anthropology Matters Journal* 2010, Vol 12 (1) (2010)

/ Meeus, Bruno en Elise Schillebeeckx. "Geloofsgeïnspireerde organisaties en de woon-nood van nieuwkomers in stedelijke aankomstwijken." - Hoofdstuk 26 in *Woonnood in Vlaanderen: Feiten / Mythen / Voorstellen*. UK: Edinburg, University Press (2014)

/ Oosterlynck, Stijn en Nick Schuermans. "Superdiversiteit: solidariteit herdenken." in *Pow Alert* 4, p13-19 (2013)

/ Oosterlynck, Stijn en Maarten Loopmans en Nick Schuermans en Joke Vandenabeele en Joke & Sami Zemni with the DieGem team. "Putting flesh to the bone: Looking for solidarity in diversity, here and now." *DieGem working paper D1.2*. (2014)

/ Oosterlynck, Stijn en Pascal Debruyne. "Going beyond physical urban planning interventions: fostering social innovation through urban renewal in Brugse Poort, Ghent." - Hoofdstuk 7 in *The International Handbook on Social Innovation: collective action, social learning and transdisciplinary research*. UK/USA: Edward Elgar Publishing (2013)

/ Oosterlynck, Stijn. "Zieners: Waarheen met Europa, de samenleving, God en onszelf?" - Aflevering 7 in *De Standaard*. DS (2017)

/ Swyngedouw, Erik. "On the impossibility of an emancipatory architecture: the deadlock of critical theory, insurgent architects, and the beginning of politics." - Hoofdstuk 4 in *Can Architecture be an emancipatory project? Dialogues on architecture and the left*. UK: zero books, 2016

/ van den Heuvel, Dirk. "INSIDE-OUTSIDE: On the Work of Petra Blaisse and the Architecture of the Drape". In *25 years of Critical Reflection on Architecture*, OASE, (75), p285–292 (2008)

/ Van Puymbroeck, Nicolas en Stijn Oosterlynck. "Opening Up the Post-Political Condition: Multiculturalism and the Matrix of Depoliticisation." - Hoofdstuk 4 in *The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticization, Spectres of Radical Politics*. UK: Edinburgh University Press (2014)

/ Zeynep, Çelik, "Cultural Intersections: Re-visioning Architecture and the City in the Twentieth Century", in Koshalek, Richard en Elisabeth T. Smith en Çelik Zeynep (ed.), *At the End of the Century. One hundred Years of Architecture*, VS: Museum of Contemporary Art Los Angeles, p221-222 (1998)

INTERNET

- Architectenbureau Bart Dehaene.** Stadsgebouw Oude Dokken te Gent (2014). <http://bartdehaene.be/stadsgebouw-oude-dokken-gent-2015/>
- Buurtsecretariaat Borgerhout.** <https://www.antwerpen.be/nl/info/52d5052239d8a6ec798b4953/buurtsecretariaat-borgerhout>
- Demografische cijfers stad Antwerpen.** Vergelijking van districten Borgerhout en Antwerpen Centraal. <https://stadincijfers.antwerpen.be/dashboard/Demografie>
- Doorzon Interieurarchitecten.** Een wijkmoskee voor 500 gelovigen. <http://www.doorzon.be/>
- Gezinszorg Villers.** <https://www.gezinszorgvillers.be/>
- Junya Ishigami. Kanagawa Institute of Technology Japan.** <https://www.dezeen.com/2008/05/23/kait-workshop-by-junya-ishigami-architects/>
- Junya Ishigami. Kanagawa Institute of Technology Japan.** <https://architizer.com/projects/kanagawa-institute-of-technology-kait-workshop/>
- Junya Ishigami. Kanagawa Institute of Technology Japan.** <http://cobra.canvas.be/cm/cobra/architectuur%2B%2526%2Berfgoed/architectuur/1.1544519>
- Marco Maggi in de Sicardi Gallery.** <http://www.sicardi.com/artists/marco-maggi>
- Petra Blaisse en Inside Outside.** <https://insideoutside.nl/>
- RUP 2060.** <https://www.antwerpen.be/nl/info/52d5052339d8a6ec798b49c7>
- Samenlevingsopbouw stad Antwerpen.** <http://www.samenlevingsopbouw.be/antwerpenstad/>
- Sociaal Verhuurkantoor Antwerpen.** <https://www.svka.be/>
- VZW Kiem.** <http://kiemvzw.be/>
- Wijkcentrum De Shelter Borgerhout.** <http://www.wijkcentrumdeshelter.eu/>

CREDITS AFBEELDINGEN

Alle afbeeldingen, foto's, plannen,... zijn eigen materiaal, tenzij anders vermeld.

AMBITIE

Beelden 1.a tot en met 1.d zijn afkomstig van <http://bartdehaene.be/stadsgebouw-oude-dokken-gent-2015/>

Beelden 3.a tot en met 3.j zijn afkomstig van <http://www.kompotas.lt/lt/>

Beeld 4.a is afkomstig van <https://slash-paris.com/en/evenements/marco-maggi-deplier/sous>

Beeld 4.b is afkomstig van http://www.artnet.com/artists/marco-maggi/paper-drawing-east-colors-a-_YtY8wIRBFdzVQD4EI4Wg2

Beeld 4.c is afkomstig van <http://www.traficovisual.com/2016/05/13/marco-maggi-el-monumento-en-el-detalle/>

Beeld 4.d is afkomstig van <http://www.joseebienvenugallery.com/artists/marco-maggi?-view=slider#6>

Beelden 5.a tot en met 5.c zijn afkomstig van <https://morewithlessdesign.com/en/kait-workshop/>

Beelden 6.a tot en met 6.c zijn afkomstig van <http://www.insideoutside.nl>

Beeld 6.d is afkomstig van <https://www.azuremagazine.com/article/petra-blaisse-interview/>

Beeld 6.e is afkomstig van <http://architecturenow.co.nz/articles/hot-house/>

Beelden 7.a tot en met 7.h zijn afkomstig van de powerpointpresentatie binnen de colleges 11&12 van het vak 'Architectuurgeschiedenis II' (2015, professor J. Lagae, UGent)

Beeld 8.a is afkomstig van <https://www.vai.be/nl/persbericht/jonge-makers-denkers-dromers-de-stad-van-de-moskee-door-doorzoninterieurarchitecten>

